

Ebben a fogalmi tisztázást elkezdő gondolatmenetben az a legfontosabb, hogy a nemzeti kultúra szervezte közösségek csak az adott társadalmi összefüggésrendszeren belül értelmezhetők, és bár a külső politikai befolyások a kisebbségi közösségek geneziséjétől kezdve meghatározóak, legalább ennyire döntő a sajátosságok és belső változadási/változtatási készségek szerepe is.

2. Korszakok és generációs csoportok a magyar kisebbségek történetében

Ebben a fejezetben nem arra vállalkozom, hogy vázlatos kisebbségtörténetet adjak, hanem a korszakokat és a kisebbségi elitek útkereső stratégiáit szeretném – megintcsak jelzésszerűen – elkülöníteni. Előbb a külső történelmi adottságok változását, majd az elit körében erre kialakított válaszokat veszem sorra. A 4, 5, illetve 1989 után 7 országban lejátszódó folyamatokból csak a legnagyobb 4 kisebbségi közösségre koncentráltam. A korszakok összehasonlítása óhatatlanul a konkrét helyzetek általánosításával, sőt, összemosásával járt. De úgy gondoltam, hogy ezt is érdemes vállalni annak érdekében, hogy a magyar kisebbségi politikai elitek és társadalmak működésére nézve a ma megragadható történelmi tapasztalatokat összegezhessem. Forrásként elsősorban az utóbbi években elkészült országokénti eseménytörténeteket használtam.⁴⁶

Európából 1989–2000. Szerk. Gyurgyík László, Sebők László, TLA, Bp., 2003, 166.

⁴⁶ A következő, a TLA kéziratárában megtalálható, még fejlesztendő kronológiák álltak rendelkezésemre: Mák Ferenc – Délvidéki magyarság 1918–1941; Mák Ferenc – Szlovéniai magyarság 1991–2000; Popély Gyula – Csehszlo-

2.1. A határon túli magyarság történetét négy nagy korszakra oszthatjuk: a) A két világháború közti időszakban 2 utódállamban alkotmányos királyságban,⁴⁷ 2 országban pedig polgári köztársaságban élt a kisebbségi magyarság (1918–1938/1940/1941). b) Az első és a második bécsi döntés után, illetve Jugoszlávia megtámadását követően a második világháború végéig tartó korszakban a kisebbségi magyarság lakta területek döntő része visszakerült Magyarországhoz. A fiatalabbak először, az idősebbek újra a többségi nemzethez tartoztak (1938/1940/41–1944). c) A harmadik korszak a szocialista világrendszer időszaka, ahol az ausztriai magyarságot leszámítva, valamennyi csoport másként szembesült a szocialista nemzetiségpolitika országonként különböző változataival (1944–1989). d) A közép-európai rendszerváltások utáni időszakban a jogállamiság megteremtése és az euroatlanti integráció közegében nem pusztán a nemzeti érdekek eltérő volta, hanem – a nemzeti kisebbségek esetében – az egymást keresztező nemzetépítések konfliktusa is megjelent.

Ennek a nyolcvanéves időszaknak a legfontosabb töréspontját – az első világháborút követő impériumváltásokat és békeszerződések mint genezist leszámítva – 1944–1945-ben látom. Ezen a korszakhatáron négy alapvető dologban változott meg a magyar kisebbségek helyzete.

A két világháború közt működő kisebbségi magyar pártok parlamenti és – ahol, ahogy volt – önkormányzati választásokon nyertek legitimitást magyar választóiktól. Ennek nyomán fogalmazták meg kisebbségpolitikai koncepcióikat, végezték az érdekvédelmi munkájukat. Ez az alkotmányos monarchiák, illetve a polgári köztársasági államformák, pontosabban a jogállamiság és a parlamenti

vákiai magyarság 1914–1944; Popély Árpád – Csehszlovákiai magyarság 1945–1991; Fedinec Csilla – Kárpátaljai magyarság 1918–1944; Vékás János – Jugoszláviai magyarság 1944–1997; Vincze Gábor – Romániai magyarság 1944–1989; Bárdi Nándor: Romániai magyarság 1918–1944.

⁴⁷ Majd mindkét országban királyi diktatúrát vezettek be: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban 1929-ben, Romániában 1938-ban.

demokrácia megszűntével megváltozott. A magyar érdekeket az adott ország többségi kommunista vezetése által felülről létrehozott szervezetek (Magyar Népi Szövetség, CSEMADOK), illetve egyes személyek, értelmiségi csoportok próbálták érvényesíteni. Mögöttük azonban nem volt ott a saját nemzetkisebbségi csoportjuk általi választással jóváhagyott megmérettetés. *Ebben a helyzetben már nem önálló kisebbségpolitikáról* volt szó – mint a két világháború között és 1989 után –, *hanem az adott ország/a többségi pártvezetés magyarságpolitikáján belüli érdekérvényesítésről*. A kisebbségi közösség nem fogalmazhatta meg jövőképét, nem beszélve arról, hogy saját vezetőit nem választhatta meg és intézményeit sem ellenőrizhette. Mindez a „lenini nemzetiségpolitika” közegében működött, amelynek nagyon leegyszerűsítve az volt a lényege, hogy előbb szerezzék meg a hatalmat a kommunisták (akiket a demokratikus centralizmus elve alapján egyetlen központból irányítanak), s majd aztán a proletár internacionalizmus alapján kezelik a nemzeti problémákat.

A másik korszakos változást az államosítások, a kollektivizálás, az egyházi és közösségi tulajdonok elvétele jelentette. Ezzel nemcsak jelentősen csökkentek a magyar kisebbségi társadalmak társadalmi és gazdasági pozíciói, hanem lehetetlenné vált a saját közösségi intézmények fenntartása is. Fokozta a helyzetet, hogy a térségben megszűnt a jogállamiság, a békeszerződésekkel pedig fölszámolták a két világháború között legalább figyelemfelhívásra alkalmas nemzetközi panasz fórumot.⁴⁸ Az intézménytelenedés, atomizálódás folytatódott azáltal, hogy a negyvenes évek végétől 1956-ig gyakorlatilag nem lehetett magánútlevéllal utazni, és ezzel lezárultak a Magyarországgal való kapcsolattartás lehetőségei.

Az előbb jelzett társadalmi változások révén az addig teljes rétegzettségűnek tekinthető *magyar kisebbségi társadalmak jóval homogénebbé váltak*. Eltűntek a földbirtokos, a gyártulajdonos, a pénzügyi és kereskedelmi vállalkozói és a nagypolgári rétegeik. Jelentősen csökkent a városi polgárság, kisiparosság száma, súlya. Ez a holokauszt, a munkaszolgálatok és a felvidéki lakosságcsere mel-

⁴⁸ A Népszövetség kisebbségvédelmi panaszjoga.

lett az államosításnak tudható be, és a határ menti, illetve magyar kisvárosok nemzetiségi viszonyai tudatos megváltoztatásának és a gazdag parasztság eltüntetésének.

Az ötvenes évekre mindenütt komollyá vált a magyar értelmiség hiánya.

A közép-európai országokból a második világháború alatt a holokauszt, majd az azt követő kivándorlási hullámok nyomán lényegében eltűnt a zsidóság. A németiség egy része a második világháború alatt menekült el, majd a lakosságcsere révén, illetve Romániából a hatvanas évektől „kivásárlással” települt az anyaországba. Így a térségben a magyarság maradt a legnagyobb nemzeti kisebbségi csoport. Ezért *a többségi nemzetiségpolitikák fókuszában a magyarság maradt*. A térség legszámosabb etnikai kisebbsége pedig a cigányság. De problémái csak a kilencvenes évek második felében kerültek a szomszédos országok politikai elitjének látószögébe, ahol ez idáig teljesen külön kezelték a romakérdést a magyarságpolitikától.

Ha a magyarság XIX–XX. századi történetét a közép-európai nemzetépítések egyikének tekintjük, akkor itt történeti értelemben az lehet a kulcskérdésünk, hogy az első világháború után létrejött magyar kisebbségi elitek mit kezdtek ezzel a nemzeti tudáskészlettel, és hogy saját közösségüket miként formálták (formálhatták) egy-egy másik nemzetépítést szolgáló állami intézményrendszer hatókörében?

2.2. A következőkben a négy nagy időszak alkorszakait vázoló föl, tehát a külső viszonyrendszer változására adott intézményesülési válaszokat veszem sorra.

2.2.1. A két világháború közti kisebbségpolitikákat meghatározó *alapkönfliktusok*: *Románia* tekintetében a fő viszonyrendszert abban látom, hogy miközben a románság Erdélyben megszerezte a politikai, közigazgatási hatalmat, addig a régió társadalmi, gazdasági, kulturális életében az ott élő kisebbségek (a németek, zsidók, magyarok) voltak a dominánsak. Az erdélyi románság pedig a pozí-

ciók elfoglalásában hátrányos helyzetbe került a bukaresti (liberális párti) elittel szemben, ahhoz viszont, hogy gazdasági pozíciókat szerezzen, tőke hiányában szintén Bukaresthez kellett fordulnia. Ráadásul politikai súlyának növelése érdekében – hogy regionális szervezetének országos befolyással bírhasson – pártjának (Nemzeti Párt) egyesülnie kellett a besszarábiai Parasztpárttal. Az erdélyi magyar politika a bukaresti és az erdélyi román érdekek közé ékelődve – a pártok egymást túllícitáló magyarellenességében őrlődve – működött, döntően védekező, pozícióőrző magatartást tanúsítva.

Csehszlovákia esetében az alapkonfliktus kettős volt. Egyrészt a cseh–szlovák ellentétek, illetve a szudétanémet-kérdés határozta meg, másrészt az a kulcsprobléma, hogy miként lehet a cseh(–szlovák) nemzetépítést stabilizálni és megerősíteni a polgári demokratikus államviszonyok fenntartásával. Erre példa Kárpátalja esete, amely éppen azért nem kapott autonómiát, mert Prágában félték az esetleges elszakadást célzó politikai egység kialakulásától, illetve a németek és a magyarok hasonló igényeitől. A magyar kisebbségi politizálás alapkérdése ekkor, hogy sikerül-e megszerezni a szlovákok politikai szövetségét a cseh dominanciájú állammal szemben. Másrészt elemi feladat volt a világnézetileg és társadalmilag a magyarországinál is tagoltabb felvidéki magyarság integrálása, és ezzel a magyar nemzeti azonosságtudat őrzése. Ugyanis szemben a jugoszláviai vagy romániai nyíltan diszkriminatív magyarságpolitikával, Prága integrálni próbálta a kisebbségi magyar elitet, és a magyarországinál polgárosultabb társadalmi léggömb, intézményei, életnívója vonzó is volt a „mindennapok magyarsága” számára.

Jugoszlávia esetében az államalkotók megosztottsága (a szerb és a horvát politika állandó konfliktusa) mellett elsősorban a szerbiai, nem demokratikus politikai viszonyok és államberendezkedés jelentettek problémát. Ráadásul ebben a régióban a magyarság társadalma alapvetően falusi-paraszti világ volt és gazdasági pozíciói is gyöngék voltak. A döntően kisparaszti sorban élő magyarság nem képviselt komoly politikai súlyt, még regionális ügyekben sem játszhatta el a mérleg nyelvének szerepét.

A 42–43. oldalon lévő táblázatban a két világháború között három országban és négy régióban különítettem el korszakokat és tö-

Áttekintés 1918–1941

Románia	Csehszlovákia Jugoszlávia		Kárpátalja
1918–1920 impériumváltás	1919–1920 impériumváltás, újraszerveződés 1920 egységes választási kampány	1919–1922 impériumváltás aktivisták/passzivisták	1919–1920 impériumváltás
1920–1922 Az önszerve- ződés megindulása A Magyar Szövetség, OMP létrehozása	1921 vezérlő bizottság 1922 közös központi iroda, PMH, kultur- referátus létrehozása	1922 OMP szervezése 1925 önállóan a választásokon	1920–1921 Zhatkovych
1922–1926 paktumpolitika	1922–1925 OKSzP/ MNP		1923–1933 Beszkid
1927 Kisebbségi Blokk létrehozása	1926 parlamentari szétszavazás az agrár- ügyekben az MNP aktivista kísérelte	1927 OMP/Szerb Radikális Demokrata Párt együtt a választásokon	

<p>1928–1938 önálló politikálás – 1928–1931 a Nemzeti Parasztpárt „enyhébb magyarság- politikája – 1931–1934 tőrekvés a kisebbségi kérdés kiemelésére a pártharcokból 1934–1938 védekezés az antirevizíós mozgalmaival szemben</p>	<p>1927–1936 együtt is külön a két párt 1932 az OKSZP új elnöke: Esterházy János 1933 az MNP új elnöke: Jaross Andor</p>	<p>1929 királyi diktatúra</p>	<p>1935–1937 Hrabár</p>
<p>1938–1940 beilleszkedés a királyi diktatúrába: Magyar Népközösség</p>	<p>1931 Szántó Gábor hűségmozgalma</p>	<p>1937/1938–1940 horvát (Nagy Iván) /szerb (volt OMP vezetők) kettős orientáció</p>	<p>1938–1939 autonómista kormány</p>

réspontnak számító eseményeket. A külön régió Kárpátalja – igazából nem magyarságpolitikai, hanem kormányzói ciklusokra (Gregory Zhatkovych, Anton Beszkid, Konstantin Hrabár) lehet osztani az időszakot. Ugyanis a magyar közéletet húsz év alatt ugyanazok határozták meg, akik 1918-ban megjelentek a kisebbségi politikában. A viták pedig – az általános csehszlovákiai témákon túl – mindenkor a békeszerződésben beígért közigazgatási autonómia meg nem adásából fakadtak, annak kivívásáért folytak.⁴⁹

A jugoszláviai és a csehszlovákiai magyarság politikai önszerveződése tekintetében nincsenek olyan lehatárolt kisebbségpolitikai szakaszok, mint a romániai magyarságnál. Ezért ott inkább egyes eseményeket adtam meg. Már ez is jelzi a kisebbségpolitikai viszonyrendszerek eltérő voltát, pedig három kisantant tagországról van szó. S mindhárom ország esetében a magyar kisebbséghez való viszonyt a magyarországi külpolitika is jelentősen befolyásolhatta a kétoldalú kapcsolatok révén, a nemzetközi és nagyhatalmi kapcsolatokban, valamint az adott ország magyar kisebbségi pártjainak adott utasításokkal, személyi elvárásokkal.⁵⁰

Az első világháború végétől a bécsi döntésekig tartó időszak kisebbségpolitikai változásait három periódusra lehet elkülöníteni. Az első *a politikai önszerveződések kialakulása*. Az 1922–1923-ig tartó szakaszban az impériumváltástól az önálló pártalakításokig lezajlik a politikai értelemben addig is peremterületeknek számító

⁴⁹ Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás*, 2001. 3. sz. 450–469.

⁵⁰ Alapvető összefoglalások: A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Hispania, Szeged, 1997, 132. Csehszlovákiáról: Popély Gyula: *Ellenszélben*. Kalligram, Pozsony, 1995, 220., Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Fórum – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2000, 347., Kárpátaljáról: Fedinec Csilla: *Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 10–38., valamint példaértékű az adott korszak eseménytörténetét szakaszoló táblázata uo. 39–40. Romániáról: Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 1997. 2. sz. 32–67.

részek magyar elitjeinek újraszerveződése. Mindenhol megjelenik – a budapesti elképzeléseknek is megfelelően – a nemzeti autonómiát intézményesítő egységes Magyar Szövetség létrehozásának elképzelése, de ennek létrehozása egyik esetben sem sikerült. Jugoszláviában és Romániában magának az állampolgárság és a magyarság választójogának elismertetése is évekig tartott. Erdélyben 1922-ben, Vajdaságban 1925-ben indulhattak először magyar politikai szervezetek a választásokon. (Míg erre Csehszlovákiában már 1920-ban sor került.) Romániában a trianoni békeszerződés aláírásáig tartott a passzivitás időszaka, majd elkezdődtek a viták az önszerveződés mikéntjéről. Miután kiderült, hogy a Magyar Szövetség elképzelt működését hivatalosan nem engedélyezik, politikai pártokat, majd pártot hoztak létre (a Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt egyesüléséből az Országos Magyar Pártot).

Csehszlovákiában zajlott le a leggyorsabban az impériumváltás. A magyarság politikai integrációja is hamar megindult. Egyrészt a helyi önkormányzatokon keresztül, amelyeket itt – a másik két országgal ellentétben – nem számoltak fel, másrészt a régebbi politikai alakulatok újraszerveződése révén (Országos Keresztényszocialista Párt, Országos Kisgazda Földműves és Kisiparos Párt, Ruszinszkoói Magyar Jogpárt, Szepesi Német Párt, Magyar Jogpárt). A közös szervezet megteremtéséről folyó diskurzus itt az egész korszakot átívelte. Egységes pártot csak 1936-ra tudtak létrehozni, de 1922-től közös bizottságokat, politikai napilapot (Prágai Magyar Hírlap) működtettek.

Jugoszláviában és Romániában a többségi politika a nemzetiségi alapon történő pártalapítást is megpróbálta megakadályozni, így a választói névjegyzékre való felkerülésnek, a választások korrekt lebonyolításának is feltétele volt valamelyik többségi párttal való szövetkezés. Jugoszláviában döntően az 1918 előtti helyi politikusok szervezték meg a pártot, míg a másik két országban, bár a vezetés a „történelmi osztály” kezében maradt, jelentős befolyásra tettek szert a Károlyi-kormányzat alatt szerephez jutó politikusok is. A felvidéki pártok közül a Szepesi Német Párt a magyarsághoz kapcsolódó németeket, a Magyar Jogpárt – főleg a magyar városokban – a zsidóságot tömörítette, míg az Országos Keresztényszocialista

Párt a húszas évek első felében komoly szlovák tagsággal rendelkezett. Minél szélesebb rétegeket próbáltak tehát integrálni. Az, hogy Csehszlovákiában több magyar párt működött, a kisebbségi társadalom tagoltabb voltának, a volt magyarországi pártszervezet-maradványok súlyának volt köszönhető. A prágai kormányzat ezért nem közvetlen eszközökkel akarta nemzetiségileg homogenizálni a Felvidéket. Pontosabban a magyarság lojalitását próbálta megszerezni.

A második fontos periódus az 1923–1927 közti időszak, amikor a magyar kisebbségi pártok *integrálódtak* az adott ország politikai életébe. Jugoszláviában ez azt jelentette, hogy a kormányzó párttal közösen összeállított választási listáért, pusztán azt kapták cserébe, hogy képviselőket küldhettek a parlamentbe és a helyi képviseleti szervezetekbe. Romániában a választásokat szervező aktuális kormánypárttal kötött megállapodás kellett ahhoz, hogy a magyarok felkerüljenek a választói névjegyzékbe, majd ahhoz is, hogy ne történjenek a magyar jelöltekkel szemben visszaélések. Az Országos Magyar Párt így is a népességszám alapján rá eső képviselői helyeknek maximum a felét tudta csak megszerezni. Csehszlovákiában a demokratikus és titkos választásokon kb. a magyar választók 1/3-a szavazott a nem magyar polgári pártokra, hanem az ellenzéki kommunistákra és a kormánypárti szociáldemokratákra. A három utódállam közül ebben az országban működtek egyedül folyamatosan a választott önkormányzatok,⁵¹ amelyekben szintén részt vettek a magyar pártok képviselői. Jugoszláviában a kormánypárttal való együttműködés pusztán parlamenti helyeket jelentett. 1923-ban a parlamenti választásokon a választási névjegyzékek hiányossága miatt a magyarok el sem indultak. 1925-ben, amikor önállóan indultak, a 65 000 jugoszláviai magyar szavazóból 20–25 000-en választottak, és ebből csak 11 000-en voksoltak a Magyar Pártra, ez pedig egyetlen parlamenti helyhez sem volt elég. (Magyar képviselők ellenben több párt listáján szerepeltek, sőt be is kerültek a parlamentbe.) Az 1927-es tartományi választáso-

⁵¹ Jugoszláviában és Romániában a korszak nagy részében kinevezett, rendkívüli bizottságok intézték a helyi ügyeket.

kon a Magyar Pártnak a kormányzó Radikális Párttal kötött megállapodása csak képviselői helyekről és nem egyes sérelmek orvoslásáról szólt. A parlamenti választásokon elért 2 Magyar Párt-i hely a kormányzó párt parlamenti klubját erősítette, de cserébe a magyarok ígéretet kaptak a községi választások kiírására.⁵² Az 1927 novemberi községi választásokon végre sikerült a magyar többségű községekben magyar képviselőtestületeket létrehozni. Budapest hiába követelte a jugoszláviai magyar politikai vezetőktől az erőteljesebb parlamenti föllépést és a német kisebbségi politika felé való orientációt: politikai pozícióik a belgrádi kormányzattól függtek. Romániában a választási megegyezések (pl. a csucsi paktum)⁵³ parlamenti helyeken túl (amelyek egyben kijárói pozíciók is voltak) az egyéni jogok biztosításával kecsegtettek, Csehszlovákiában pedig a Magyar Nemzeti Párt 1926-ban tárgyalásokat folytatott a koalíciós kormányba való belépésről. De mindezek a kísérletek lényegében csak a politikai részvétel kérdésében és a magyarsággal kapcsolatos „enyhébb megítélés” terén értek el eredményeket.

A harmadik periódus a harmincas évek időszaka, amikor mind a többségi, mind a kisebbségi közösségek életében egyfajta *nemzeti összezárkózás* zajlik le. Ezt az etnikai, nemzeti törésvonalak megerősödését; aben első világháború után az utódállamokban felnőtt új, többségi nemzethez tartozó hivatalnok, (első generációs) érettségizett, középosztályba készülő fiatal belépésében a munkaerőpiacra; és a világgazdasági válság után a kisebbségi pozíciókat tovább gyöngítő konszolidációban látom. Ráadásul Jugoszláviában 1929-ben királyi diktatúrát vezettek be, és az addigi szűk politikai mozgástér is eltűnt. A harmincas évek elejére a magyar kisebbségi elitek számára is nyilvánvalóvá vált, hogy országon belül nem

⁵² 1928-ban egy parlamenti hely megüresedése folytán újabb magyar került a képviselőházba.

⁵³ Az OMP és az Averescu-féle Néppárt politikai megállapodása a közös választási részvételről és a két párt együttműködéséről 1923 októberében. Bárdi Nándor: *Az ismeretlen vízmosság és a régi országút*. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923-1924) In *Ethnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, TLA, Bp., 2003, 153–194.

számíthatnak a kisebbségi kérdés megnyugtató intézményi kezelésére. A népszövetségi beadványok sem jártak sok eredménnyel. Így Magyarország és a revíziós jövőkép még inkább felértékelődött, továbbá Romániában és Csehszlovákiában előtérbe került a belső társadalmi szerveződés – önállóan, nemzeti alapon. A jugoszláviai viszonyokra jellemző, hogy amikor ezt egyáltalán felvetik egy folyóiratban (Kalangya), 1935-ben, azt azonnal be is tiltja a cenzúra. (Bár a volt magyar politikai vezetők különböző helyi kultúregyesületekben a királyi diktatúra alatt is tovább folytatták tevékenységüket.) A megváltozott nemzetközi erőviszonyok, Németország befolyásának növekedése révén a magyar revíziótól való félelem is megerősödött az utódállamokban. Ez Romániában újabb magyarellenes intézkedéseket és kampányokat idézett elő⁵⁴, míg Belgrád kormányhí magyar mozgalom létrehozásával (Szántó Gábor mozgalma), majd a volt magyar vezetőkkel és a magyarországi diplomáciával való megegyezéssel (1937) kísérletezett. Prága pedig a szociálisan érzékeny magyar progresszió megnyerésével próbálkozott, felemás eredménnyel.

Ebben a közegben a kisebbségi magyar politikai élet mindenhol összezárt, és egységesülésre törekedett. Ez vezetett a romániai Országos Magyar Párton belüli (újságírók, írók meghatározta) ellenzék visszaszorulásához, pontosabban annak kulturális és társadalmi szervezési területekre való koncentrálásához. Majd éppen a királyi diktatúra alatt ez az elit egy korporatív szervezetbe (Magyar Népközösség mint az egyetlen romániai politikai szervezet, a Nemzeti Újjászületés Frontjának tagszervezete) az addig politikailag nem integrált munkásságot is be tudta szervezni.⁵⁵ Csehszlovákiában a két egymással rivalizáló magyar párt vezetőváltása után létrehozták az egységes pártszervezetet. Jugoszláviában a mindvégig belgrádi orientációjú, de betiltott vajdasági Magyar Párt vezetői és a zágrábi Nagy Iván vezette horvát-paraszt párti mozgalom között 1937-ben tárgyalások folytak. A belgrádi kormány a horvát orientáció meg-

⁵⁴ Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. *Magyar Kisebbség* 1998. 3–4. sz. 162–172.

⁵⁵ Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Bp., 1941, 198–257.

előzése és a Magyarországhoz fűződő viszony javítása érdekében elejtette az 1931-től Szántó Gábor vezette „hűségmozgalmat”, és tárgyalásokat kezdett a volt magyar pártvezetőkkel, de a párt újbóli működését nem engedélyezte. Ellenben a választási támogatásért néhány diszkriminatív ügyben (a tanítók kihelyezése, a névelmezés megszüntetése, új kulturális egyesületek engedélyezése) segítséget nyújtott. Jugoszláviában és Romániában felfigyelhetünk arra a paradox jelenségre is, hogy a parlamenti pártok betiltása után némileg konszolidálódik a kisebbségi magyarság helyzete, annak következtében, hogy a beszüntetett parlamenti pártok „nemzethűségben” és „antirevizionista magyarellenességben” nem licitálhattak egymásra.

A magyar kisebbségek politikai életét a két világháború között alapvetően négy, egymással szemben álló, különböző kombinációban felszínre kerülő stratégiai törésvonal határozta meg. A (revízió lehetőségét) *kiváró, érték- és pozíciót őrző szemlélettel* szemben megjelentek a *saját kisebbségi társadalmat modernizálva megszerző elképzelések*. A *politikai passzivitással és a budapesti politikához való szoros kapcsolódással* szemben állt az adott ország politikai intézményrendszerébe, *pártpolitikai viszonyrendszerébe való integrációt* képviselő álláspont. A mindezekhez való viszonyt pedig az eltérő 1918 előtti pártpolitikai kötődések, a vallási különbségek, a generációs-szocializációs látószögek, a regionális adottságok határozták meg.

2.2.2. A második nagy kisebbségtörténeti alkorszak a *visszacsatolások utáni 6–4 év* története. Azok, akik *továbbra is kisebbségben maradtak*, vagy repatriáltak, vagy kénytelenek voltak eltérni a viszonzóság alapján működő többségi magyarságpolitikák további megszorításait. A reciprocitás alapján álló nemzetiségpolitizálás Románia esetében a dél-erdélyi városok magyarságának elmenekülésével és a régió magyarságának (a németység kiváltságait és a magyarországi románokat ért sérelmeket is rajtuk megbosszuló) másodrendű kisebbségivé válásával járt. Szlovákiában az Esterházy János vezette közösség relatíve jól ki tudta használni a helyzetet, és stabilizálni tudta magát. A visszacsatolt területek újra *többségivé*

lett magyarságának szembe kellett néznie egyrészt Magyarországnak a kisebbségi közegben megszokott demokratikus szerveződésénél jóval tekintélyelvűbb berendezkedésével – a felvidékieknek a csehszlovákiainál kevésbé polgárosult intézményrendszerrel, szűkebb önkormányzatisággal. A másik konfliktusforrás a visszacsatolt területeken bevezetett katonai, majd polgári közigazgatás értetlensége volt a helyi, nemzetiségi viszonyokkal szemben. Ennek háttérben az állt, hogy hiába is szerettek volna – a volt kisebbségi vezetők és Teleki – minden közigazgatási szintre megfelelően képzett, az előző évtizedeket kisebbségi sorban töltött (és így megfelelő tapasztalatokkal és érzékenységgel bíró) személyeket állítani, ez nem sikerült, hiszen a kisebbségi közegben hiányoztak az erre felkészült szakemberek. Ebből adódott, hogy ezekre a területekre tömegével „ejtőernyősöket” – tisztelet a kivételnek –, gyors előrelépést remélő csonka-magyarországi hivatalnokokat neveztek ki.

A politikai képviselőket a budapesti országgyűlésbe behívott képviselőkkel oldották meg. Ebben a helyzetben a behívottak közül egyedül az erdélyi politikai elitnek sikerült – Teleki Pál támogatásával – kivívnia, hogy külön pártot alapíthasson. Az Erdélyi Párt a kormánytámogatásért cserébe garanciát kapott arra, hogy a kormánypárt nem szervezkedik a régióban. A döntően az OMP és a Magyar Népközösség megfiatalított vezetőiből álló pártvezetés 1943-ig elsősorban az infrastrukturális és gazdaságpolitikai fejlesztéseket tartotta kulcskérdéseknek. Arra törekedett, hogy a magyarországi intézményrendszerbe bevihesse a kisebbségi viszonyok között kiépült szerkezeteit. A legfontosabb állami stratégiai projekteket is ez a kör kezdeményezte, alakította: ezek az elitképzés, a színvonalas tudástermelést biztosító kolozsvári magyar egyetem működtetése, a székelyföldi vasúti összeköttetés megteremtése, gazdaságfejlesztő (gépesítési) programok voltak. 1944-től az erdélyi magyar politikai elit – a budapestivel szemben – határozottan fellépett a zsidómentesítések ügyében, és a háborúból való mielőbbi kilépés érdekében.⁵⁶

⁵⁶ Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Sajtó alá rend., jegyz. Romsics Ignác, Zrínyi, Bp., 1989, 310.; Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla Erdélyisége*. Nis, Kolozsvár, 1993, 66.

Ebben a néhány évben két, lényegében azonos tematika melletti törésvonalat különíthetünk el. Az egyik a budapesti kormányzathoz és az uralkodó eszmékhez való viszonyban ragadható meg. Voltak, akik teljesen magukévá tették a budapesti irányelveket, és többségi helyzetben sem a regionális, sem a nemzetiségi politikában nem vették figyelembe saját 1938 előtti tapasztalataikat. Például a felvidéki Magyar Nemzeti Párt volt elnöke, Jaross Andor belügyminiszterként a zsidók deportálásáért volt felelős. Ellenben a volt romániai OMP székelyföldi prominense, Pál Gábor a regionális erdélyi érdekeket képviselte, Teleki Bélával, az Erdélyi Párt vezetőjével egyetemben. A másik megosztó tematika a nemzetiségi kérdés kezelése volt a visszacsatolt területeken. Nemzeti autonómiát a húsz éven át nyilvánosan ezért küzdő kisebbségpolitikusok (Balogh Arthur, Mikó Imre) sem akartak adni a többségi helyzetben, de a nyelvhasználati, az egyéni jogok biztosítása tekintetében is eltértek a vélemények, és itt a döntő hivatkozási alap a szomszédos országokban maradtakat érintő reciprocitás kérdése volt. Itt érdekes megfigyelni, hogy a délvidéki „hideg napok” után Csuka Zoltán és mások a szerb–magyar közös múlt témái után nyúltak, és a visszaemlékező, sérelmi irodalom mellett az együttélés ügye is előtérbe került.⁵⁷

2.2.3. Az 1944/45 utáni viszonyokat alapvetően meghatározták a 2.1. alfejezetben leírtak.

2.2.3.1. A korszakos alapproblémáknak a következőken látom:

a) Az identitás megőrzésének kulcskérdése a *nyelvhasználati jogok* biztosítása, de vajon lehet-e biztosítani ezt *külön intézmények* és olyan *közösségi-kisebbségi jogok* nélkül, amelyek autonóm intézmények működését teszik lehetővé? A nyelvi és az intézményhez való jogok külön kezelésének problémája álkérdés. A kisebbségi nyelvet beszélők szempontjából a problémát szabatosan a következőképpen lehet megfogalmazni: „A cél az, hogy az utódállamok

⁵⁷ Lásd a *Délvidéki Szemle* c. folyóirat publikációit.

magyarjai többségének biztosítva legyen, hogy életük java részét *anyanyelvükön* élhessék meg – munkában, közéletben, szórakozásban – anélkül, hogy életpályájuk megcsonkulna, előmenetelük csorbát szenvedne; s hogy ugyanez leszármazottaiknak is biztosíttassék, magyar nyelvű oktatással az óvodától a doktorátusig.”⁵⁸ Ezzel szemben a többségi magyarságpolitikák pusztán az eseti nyelvhasználati engedményekre helyezték a hangsúlyt. Ehhez kapcsolódik az a probléma is, hogy míg a többségi párteltek hivatalosan a magyarságban kiteljesedő, fejlődő közösségeket láttak, addig a magyarság öntudatosodó értelmisége eleve kiteljesedett, létező nemzeti közösségnek tekintette magát. A kisebbségi közösségépítést állandóan ez a nyelvhasználati és elismertségbeli szükséglet hiány mobilizálta, miközben a hetvenes évektől tényleg kétnyelvű magyar kisebbségekről beszélhetünk. Ennek a helyzetnek a gyökere többségi oldalról – a két világháború közti, majd újra felfedezett nemzetépítéssel járó homogenizáción túl – abban rejtezik, hogy a nyolcvanas évekig, a szocialista rendszerben, alulról építkező, autonóm társadalmi intézmények eleve nem működhettek. (Erre vezettem vissza például, hogy a hatvanas években a nacionalistának egyáltalán nem nevezhető kádári oktatáspolitikája megszüntette Magyarországon a nemzetiségi oktatási rendszert, illetve hogy itt is csak formális volt a nemzetiségi szervezetek működése. A rendszer lényegéből adódott a másként intézményesülés lehetetlensége.)

Ide kapcsolódik az is, hogy – a későbbiekben bemutatásra kerülő – integratív vagy diszkriminatív kisebbségpolitikai modellek – nagyon különböző léptékben, de – egyaránt a magyar kisebbség azonosság-tudatának és társadalmi pozícióinak gyöngülésével jártak.

b) A másik alapprobléma a magyar *kisebbségi elitek* létrejöttének és működésének dolga. Ezek az elitek – a képzés, az állások, a kultúrpolitika stb. összefüggéseiben – az adott többségi kommunista pártok befolyása alatt álltak. Ahhoz tehát, hogy valaki egyáltalán felléphessen a kisebbségi ügyekben, szükséges volt az ahhoz

⁵⁸ Ankerl Géza: A Kárpát-medence nyelvterületeinek fenntartása. *Magyar Szemle* 1993. 9. sz. 906.

kapcsolódó frazeológia elsajátítása, illetve az esetek döntő többségében a párttagság. (De mindennek előtte át kellett esni egy szelekciós folyamaton is ahhoz, hogy valaki olyan pozícióba jusson, ahol „meg lehet szólalni”). Például e fogalomkészletre cserélte Mikó Imre korábbi, kisebbségtudományi tanulmányaiban szereplő terminológiáját. Mások eleve ebben fogalmazták meg életművüket: Fábry Zoltán, Rehák László, Gyönyör József, Gáll Ernő.

Ehhez járult a múlt újrafogalmazása, amelyben a kisebbségi kultúra hagyományait, kontinuitását is csak a baloldali örökség újra-és újraértelmezésével, befolyásának felnagyításával lehetett elérni. Ilyen volt a csehszlovákiai „Sarló-mozgalom” és Gaál Gábor, illetve a *Korunk*, a *Híd* örökségének revideálása.⁵⁹ A szocializációs kényszerpálya, az egyoldalú „hagyományteremtés” mellett a harmadik következménye ennek az adottságnak a „népszolgálat” fogalmának átalakulása volt. A kifejezés a harmincas évek erdélyi, illetve határon túli sajtójában vált közkeletűvé. Mind a korabeli keresztényszocialista (Venczel József), mind a baloldali (Balogh Edgár) értelmezésben a közjó társadalmpolitikai megvalósítására utalt, a kisebbségi társadalom modernizációjára, belső megszervezésére.⁶⁰ Mindez a harmincas évek védekező nemzeti összezárkózásának kényszerpályáján alakult ki a saját társadalmuk integrálására. A szocializmus – természetesen országonként eltérő alakváltozással bíró – keretei között azonban, a kisebbség érdekeiért, a magyar kultúra képviselőitében munkálkodóknak, mivel nem választott, hanem fe-

⁵⁹ Mindez a *Magyar irodalom története* vonatkozó kötetének összeállításakor került napirendre, amelyet határon túli magyar szerzőkkel készíttettek el. Csehszlovákia vonatkozásában alapvető: Turczel Lajos: *Két kor megszgyén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918–1938*. Tatran-Szépirodalmi, Bratislava, 1967, 311; A romániai múltfeltárásáról ad részletes esettanulmányt Tóth Sándor: *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakból*. Balassi, Bp., 1997, 254.

⁶⁰ Különböző társadalom-átalakítást célzó akcióikban, tervezeteikben jött elő a fogalom és a kapcsolódó küldetésudat. Balogh Edgár: *Szolgálatban*. Visszaemlékezés 1935–1944. Kriterion, Bukarest, 1978, 382.; Venczel József: *Erdélyi föld, erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 1988, 271.

lülről kiválasztott személyek voltak, a legitimitásuk is bizonytalan volt: döntéseiket, áldozataikat, kompromisszumaikat maguk előtt is igazolniuk kellett. Erre volt jó a népszolgálat jelszava – használójáról azt is feltételezni lehetett, hogy ő az, aki ismeri a közösség érdekeit. Itt most a szerzői alázat diktálta „később születni nem előny, hanem kegyelmi állapot” beállítódás hangsúlyozásán túl fontos azt is kiemelni, hogy a többségi-kisebbségi konfliktushelyzetek döntő többségében a közösségi érdekek egyértelműek voltak. Ez a népszolgálati szemlélet igazából 1989 után vált problematikusá, amikor a demokratikus akaratképződés csatornáinak kialakulását akadályozták az „értelmiségi kinyilatkoztatások” – amelyek a szakemberek elemzéseit helyettesítették.

c) A két világháború közti, az államalkotó nemzetek közötti, illetve azokon belüli regionális konfliktusok nem tűntek el a második világháború után sem. Romániában a Nemzeti Parasztpárt megsemmisítésével az erdélyi román regionális érdekek politikai intézmény nélkül maradtak. Ezekből az erdélyi városi világ elrománosításának – a román nemzetépítés logikájából adódóan elengedhetetlen – projektjét a kommunista párt vette át, és a Kolozsvár lakosságán belüli többség megszerzésén (1957), a marosvásárhelyi iparfejlesztés román etnikummal való megvalósításán (1958), a németiség kivándoroltatásán keresztül a falurombolási tervekig ezt vitte végbe. Ebben a programban egyedül a magyar kisebbség volt ellenérdekeltek, és ezért itt a magyarságpolitika és a homogenizációs politika szervesen összekapcsolódik Ceaușescu hatalmi legitimációs rendszerével és külpolitikájával. Tehát Romániának a KGST-n és a Varsói Szerződésen belüli különállása, a nyugati világgal kialakított jó kapcsolatai és a Kádár-rendszer teljesen eltérő legitimációs szerkezete egyaránt visszahatottak a romániai magyarságpolitikára.

Jugoszláviában és Csehszlovákiában a magyar kisebbségi kommunistáknak az egyes nemzetek és nemzeti kommunista elitek közötti hatalmi harcokban kellett saját és/vagy közösségi érdekeiket érvényesíteniük. Amikor 1968-ban Szabó Rezső Csehszlovákiában és Bori Imre Jugoszláviában egyaránt megfogalmazta az önálló magyar kisebbségi nemzetépítés koncepcióját, amelynek a végeredménye a magyar kisebbség mint önálló nemzeti (s ebből következőleg

politikai és jogi) entitás, egyaránt az átalakuló többségi viszonyrendszerbe (szlovák–cseh, illetve szerb–horvát–szlovén–macedon–montenegrói–bosnyák) próbálták törekvéseiket beilleszteni. Ebben a helyzetben a korabeli magyarországi politika és az európai dimenziók nem voltak meghatározók. S miután a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején nem sikerült a társadalmi másságot intézményesíteni és az intézményesülést a külön öngazgatás felé elvinni a magyarságpolitikán belül, mindhárom országban a diszkriminatív eszközök, események kerültek előtérbe, és beszűkültek az ezen belüli érdekérvényesítés lehetőségei.

2.2.3.2. Az áttekintő táblázatból látszik (56–57. oldal), hogy Romániában és Csehszlovákiában lehet igazából magyarságpolitikai szakaszokat elkülöníteni, a másik két országban pedig inkább csak a fontosabb eseményeket lehet megadni. De közös az egész korszakban, hogy ekkor a kisebbség mozgástere jóval kisebb, itt sokkal inkább a külső körülmények megváltozásának számbavételéről van szó.

A második világháborút követő időszakot is három periódusra lehet elkülöníteni. Az első a kollektív bűnösség elvére támaszkodó *megtorló magyarságpolitika* volt. A Szovjetunióhoz került Kárpátalján ez a „malenkij robot” rendszere, Csehszlovákiában a lakosságcsere és a csehországi kitelepítések időszaka, Jugoszláviában pedig a magyarellenes vajdasági vérengzések hulláma. Romániában is sor került atrocitásokra, de 1944 novemberében az Észak-Erdélybe bevezetett szovjet katonai közigazgatás megakadályozta ezek folytatását, majd amikor visszatért a román közigazgatás – az új, kommunisták meghatározta kormányzat irányításával –, akkor már a Magyar Népi Szövetség mint a legfontosabb erdélyi szövetséges politikai erő védte a magyar érdekeket.

A többségi politikai elit ekkor a magyarságban – a német séghez hasonlóan – olyan ötödik hadoszlopot látott, amely létezésével eleve fenyegeti állami szuverenitásukat. A háború utáni, a közép-európai német séggel szemben alkalmazott európai politika lehetővé tette, hogy a kérdést a magyar kisebbség kitelepítésével, elűzésével, megfélemlítésével próbálják felszámolni. Erről a „megoldásról”

Áttekintés 1944–1989

Románia	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Ukrajna
1944–1946–1948 az alternatívák leszűkülése	1944–1948 a hontalanság évei	1944–1945 megtorlások	1944–1945 munkaszolgálat
1949–1952 a szocialista fordulat intézményesítése	1948–1951–1953 a Magyar Bizottság működése – nyelvhasználati jogbővítés	1948 Magyar Művelődési Szövetség	1946–1953 szovjetizálás
1952–1957–1959 a MAT létrehozásától a Babeş és Bolyai Egyetemek egyesítéséig	1954–1963–1968 CSEMADOK – G. Husák rehabilitálása, a szlovák nemzeti kérdés és a kisebbségi problémák mint jogi problémák kezelése	1950 az Áprilisi Hídasok fellépése 1962–64 az Új Symposion nezedék fellépése	1953– magyar középiskolák 1957– magyarországi könyvbehozatal 1963– magyar tanszék

1965–1972 Ceaușescu legitimációja – nemzetiségi intézmények létrehozása	1968–1970 a nemzetiségi önszerveződést biztosító alkotmánytörvény vitája és sorsa	1974 új alkotmány	1967– Forrás Stúdió 1971– József Attila Irodalmi Stúdió 1972– SZKP PB-beadvány
1972–1989 Ceaușescu homogenizációs politikája	1970–1977 a Husak-i normalizáció/ visszalépés az alkotmányos kisebbségi jogoktól 1977–1978–1983– 1985–1989 Charta 77-CSMKJB-Duray-percek	1983 Új Symposion/ Szíveri-ügy	1981 József Attila alkotókör

hamar kiderült, hogy a magyarországi szovjet érdekérvényesítést is gyöngíti a belpolitikai konfliktusok gerjesztésével. Romániában pedig éppen Erdély hovatartozásának lebegtetésével és a magyarság támogatásával lehetett a baloldali fordulatot végrehajtani.

A magyar kisebbségi elitek helyzetét nézve, a Kárpátaljáról és a Vajdaságból az 1938, 1944 előtti politikai és társadalmi vezetők elmenekültek, illetve az ott maradó keveseket az új hatalom kényszermunkára küldte, bebörtönözte, kivégezte. Csehszlovákiában a lakosságcsere szinte megszüntette a magyarság kisvárosi középosztályát, az értelmiségét, és a falusi nagy- és középbirtokosságát. A megmaradt baloldali értelmiségiek védőharca eredménytelen maradt.⁶¹ Romániában a magyar politikai elitnek azzal a csapdahelyzettel kellett szembenéznie, hogy nem támogathatta a román „polgári erőket” (Nemzeti Parasztpárt, Liberális Párt), hiszen azok éppen a magyarság kollektív bűnösségében gondolkodtak. A baloldali erők pedig pontosan olyan politikai rendszert hoztak létre, amely lehetetlenné tette az intézményes különállást. (Természetesen ezt kevesen látták előre.) 1946-ig – amíg a Magyar Népi Szövetség vezetői nem manifesztálták a béketárgyalások „döntőbírósa” felé Erdély Romániához való csatolásának kérését – a megmaradt szűk „polgári erők” is támogatták a baloldali orientációt. Annál is inkább, mert az 1940 előtti politikai felállásban ezek a csoportok (az erdélyi magyar szociáldemokraták, a szabadkőművesek) baloldalinak számítottak, és Márton Áron püspök, valamint a *Hitel* körhöz tartozók keresztényszocializmusa és a magyar szövetkezeti mozgalom vezetői a társadalomszervezésben hasonló demokratikus elveket hirdettek.

Az igazi elitcserére azonban a következő hosszú *integrációs periódusban* került sor. Ez Romániában a közösségi érdekvédelmet és a baloldali integrációt egyszerre ellátó, és 1946-tól egyre inkább az utóbbi funkciót betöltő Magyar Népi Szövetségen, majd a Bo-

⁶¹ „Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből, 1945–1948. Összeállította Tóth László, Kalligram, Pozsony, 1995, 341.

lyai Egyetemen, a Magyar Autonóm Tartományon, a hatvanas évek új intézményességének megteremtésén keresztül, új elitek kialakulásával zajlott le.⁶² Mindez az utóbbi szerkezeteknek a hetvenes évek második felében elkezdett visszafejlesztéséig tartott. A Magyar Népi Szövetség formális megszüntetésére az szolgáltatott ürügyet 1953-ban, hogy egy évvel korábban szovjet utasításra létrehozták a Magyar Autonóm Tartományt, és ezzel Gheorghe Ghereorghiu-Dej szerint a nemzetiségi kérdés megoldódott. A MAT létrehozása több célt is szolgált a sztálini nemzetiségpolitika követésén túl. Egyrészt a székelyföldi társadalom szocialista átalakítása magyar nyelven zajlott le, tehát a társadalmi és kulturális konfliktusok sora nem változott át nemzeti dimenzióba. Másrészt az akkor még széles körű erdélyi magyar nyelvhasználati és intézményi jogok folyamatosan visszaszorultak a MAT területére.⁶³ Harmadrészt a magát újrászervező romániai magyar elitet sikerült regionális érdekek szerint megosztani akörül az álkérdés körül, hogy hol és ki a romániai magyar kultúra központja. Valójában Hajdu Győző és az *Igaz Szó* c. marosvásárhelyi lap körül alakult ki a kolozsvári egyetemi, kiadói és az ottani magyar lapok köré csoportosuló értelmiséggel szemben egy másik „magyar” csoport. Ürügyet szolgáltatott az intézmények és a jogrendszer szűkítésére az 1956-os magyarországi forradalom is; ennek nyomán több ezer magyart, elsősorban középosztálybelieket hurcoltak meg, a kolozsvári magyar nyelvű Bolyai Egyetemet összevonták a román Babeş Tudományegyetemmel (1959), és a Magyar Autonóm Tartományt átalakították (1960). Ez utóbbival, a kulcspozíciók románoknak való átadásával, egy lehetséges magyar kom-

⁶² Az 1971-től működő „konzultatív jellegű” Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsát nem sorolom ide, mert az önállóságának semmi nyoma nem volt: magukat össze sem hívhatták és gyűléseiket sem magyarul tartották.

⁶³ A MAT történetét egy Gagyi József által vezetett kutatócsoport vizsgálja. 2004 márciusáig tanulmánykötetet jelentetnek meg a témában. Az első publikációk, a geneziszről: Gagyi József: A határ, amely összeköt. *Regio* 2003. 3. sz. 126–148. Stefano Bottoni: A sztálini „kis Magyarország” megalakulása (1952). *Regio* 2003. 3. sz. 82–125.

munista hatalmi központ fölszámolása történt meg. Mindezek háttérében az a nemzeti homogenizációs program állt, amely 1956 erdélyi magyar visszhangja nyomán igazolva látta a magyarság megbízhatatlanságáról kialakított gyanút. S mivel a Kádár-kormányzat 1956 után lekötelezettje volt a román pártvezetésnek, lényegében szabad kezet adtak Bukarestnek a romániai magyarságpolitikában. Ceaușescu a hatvanas évek második felében kialakított magyarságpolitikája egyértelműen külső tényezőkre vezethető vissza. 1968-ra megromlott a szocialista országokhoz fűződő viszonya; emiatt és az ideológiai föllazulás ellen a nemzeti függetlenség jelszavát használta, és különböző nemzetiségpolitikai engedményeket is adott. A magyar vezető értelmiségiek és az RKP vezetésének 1968 júliusi tanácskozásán két kérdést vetettek fel élesen magyar részről: a romániai nemzetiségek jogait szabályozó státútum elfogadásának és a magyar nyelvű szakképzésnek a hiányát. Bár ezeket Ceaușescu elutasította, Bodor Pál szerint az elhangzott javaslatok nyomán jöttek létre a következő intézmények: a Kriterion könyvkiadó, A Hét című hetilap, a román televízió román és német nyelvű műsorok szerkesztősege, továbbá magyar egyetemi vezetőket választottak a kolozsvári Műegyetemen és a Képzőművészeti Intézetben, a Közoktatási Minisztériumba pedig magyar államtitkárt, a Művelődési Minisztériumba miniszterhelyettest neveztek ki. Ugyanott nemzetiségi ügyosztályt is fölállítottak, a kisebbségi fiatalok anyanyelvükön felvételizhettek egyetemre, és létrehozták a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Országos Tanácsát, illetve ennek megyei tanácsait. Ennek – visszatekintve – épp az volt a funkciója, hogy az új intézményesség teremtette érdekérvényesítő akaratképződést a rendszer keretei között kezeljék.⁶⁴

⁶⁴ Bodor Pál: Goromba utópia – avagy mire jó Romániában a hivatalos gyűlölet? 8. rész. *Magyar Nemzet* 1989. július 31. Közli Vincze Gábor az általa összeállított *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák II.* Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Pro-Print, Csíkszereda, 2003, 299. Uo. (298.) az *Előre* sajtóközleménye alapján szerepel a megbeszélésen résztvevő felszólalók listája is. Ezt tekinthetjük a korabeli magyar kisebbségi elit – az egyházak előjá-

Csehszlovákiában a hasonló folyamat 1948-ban, a Magyar Bizottság létrehozásával indult, majd a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének (CSEMADOK) megalakításával (1949) folytatódott. Az 1952-es párthatározat (A magyar nemzetiségű állampolgárok némely kérdéséről), amely közvetlenül a kollektivizálás megkezdése előtt látott napvilágot, bővítette a magyar nyelvhasználati lehetőségeket a hivatalos érintkezésben, a propagandában, és felvetette a dél-szlovákiai magyar aktivista párttagok alacsony arányát is. Mindez, amint a létrehozók nyilatkozataiból kiderült, a magyarul beszélők integrálását jelentette. S mielőtt közösségi érdekeket vetettek föl, azt hivatalos részről rosszallással fogadták. Például 1949-ben a Dél akció megakadályozását, amikor kuláktalanítás címén újabb magyar kitelepítést terveztek, s ezért a Magyar Bizottság tagjai megkeresték a magyarországi kommunista pártvezetőket. A magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok az 1954-es választásokon vehettek először részt. Ekkor az 1944 utáni magyarellenes intézkedéseket levezénylő pártvezetők (Gustáv Husák, Ladislav Novomeský, Daniel Okáli) elítélése után a pozsonyi szlovák pártvezetés Magyarországgal keresett kapcsolatokat, és a határ menti megyei együttműködések erősítve egyfajta függetlenedést próbáltak kialakítani Prágával szemben. Ez is közrejátszhatott az évtized második felében a magyar alapiskola-hálózat és 18 középiskola meg-

róit nem számítva – meghatározó vezetőinek: Gáll Ernő, Hajdú Győző, Szász János, Kovács György, Demeter János, Szilágyi Dezső, Domokos Géza, Csehi Gyula, Sütő András, Méliusz József, Fodor Sándor, Erdős Pál, Bodor Pál, Nagy István, Szabó Gyula, Kányádi Sándor, Fazekas János, Cseke Gábor, Jordáky Lajos, Kántor Lajos, Sisak Ernő, Balogh Edgár, Erdélyi István, Takács Lajos, Gálfalvi Zsolt, Jancsó Elemér. Ez a felsorolás nyilvánvalóvá teszi a magyar kisebbségi reprezentációnak író-irodalmárszerkesztő centrikusságát. Az egész témakörre átfogó ismereteket ad Vincze Gábor három munkája: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*. TLA-JATE, 1994, Budapest-Szeged, 107, illetve ennek 1989-ig kiegészített változata, amely a TLA Könyvtárában található. *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus, 1999, 347; valamint az előbb említett dokumentumkötet rendkívül fontos bevezetőjével.

teremtéséhez, az Irodalmi Szemle című folyóirat (1958) létrehozásához. A kisebbségi magyar igények konfliktusokkal járó megfogalmazása az 1960-as közigazgatási átalakítással kezdődött. A hét magyar többségű járásból csak kettő maradt meg (Dunaszerdahely és Komárom), s az új egységekben megindult a járásközpontokért folytatott harc. Gustáv Husákék 1963-as rehabilitálása után a szlovák–cseh és a szlovák–magyar viszonyt is újra kellett gondolni. (A CSKP KB 1963. decemberi határozata A burzsoá nacionalizmus kritikájának felülvizsgálatáról.) A kialakult szabadabb légkörben a magyar sajtóban az Irodalmi Szemle révén elkezdődött a felvidéki magyar kisebbségi hagyományok bemutatása; az aktuális intézményesültséget kimondatlanul is össze lehetett vetni a két világháború közti viszonyokkal. A második világháború utáni történésekkel kapcsolatos hallgatást törte meg Juraj Zvara könyve 1965-ben.⁶⁵ A hivatalosság elmozdulását ezen túl az is bizonyította, hogy ekortól már nemcsak párttáborokban, hanem törvénykezési szinten, jogi rendeletekben is foglalkoztak a kisebbségi problémákkal. A lehetőségek tovább tágultak: 1964-ben az Új Szó – mint hivatalos központi pártlap – mellett a magyar újságírók magyar nyelvű tájlapok kiadását kezdeményezték; ez a járási vezetőségeken bukkott meg. 1966-tól vita indult a magyar sajtóban az oktatási intézményrendszer problémáiról, a felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok hiányáról stb. A CSEMADOK vezetése és elsősorban Lőrincz Gyula kifelé a problémamentességet képviselte, és nem vállalta a konfliktusokat, kivárva a szlovák–cseh pártvezetők változó erőviszonyaiban. De már ezen intézmény fórumain is megjelent a nyílt kritika. Duray Miklós a CSEMADOK IX. Országos Közgyűlésén (1966) a fiatal értelmiségiek nevében bírálta a szervezet kádereinek felkészültségét, aktivitását. A CSKP 1967. novemberi ülése után közéleti és gazdasági reformok kidolgozása mellett a cseh–szlovák és a nemzetiségi kérdés újrafogalmazására is bizottságot hoztak létre az érdekeltek részvételével. A Lőrincz Gyula kép-

⁶⁵ Juraj Zvara: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava, 1965.

viselte magyar javaslat a föderációról és a nemzetiségek öngazgatásáról (amely már külön társadalmi csoportként, saját intézménységre jogosultként ismerte volna el a magyarságot) a prágai reform leverése és Gustáv Husák előtérbe kerülése következtében nem valósult meg. Az 1969. január 1-jei alkotmánytörvénnyel létrejött föderációban a pozsonyi szlovák kormányban Dobos Lászlót tárca nélküli, a nemzetiségi ügyekben illetékes miniszterré nevezték ki. Rövidesen a Szlovák Nemzeti Tanácson (kvázi szlovák parlament, amelynek alelnöke Szabó Rezső lett) belül egy Nemzetiségi Tanácsot is létrehozta, a kormány mellett pedig Nemzetiségi Titkárság jött létre. 1970-től azonban a husáki normalizáció jegyében mindezt leépítették: Szabó Rezsőt fölmentették, Dobos László posztját megszüntették, a CSEMADOK vezetőségét leváltották, és a Nemzeti Front tagszervezetei közül törölve, a kulturális minisztérium alá rendelték a szervezetet (megszüntetve társadalmi érdekképviselési jellegét).⁶⁶

Jugoszláviában ez az integráció a kulturális-irodalom-sajtópolitikán keresztül zajlott le. A Magyar Kultúrszövetség felszámolása (1948) és a szovjetbarát-sztálinistának tekintett néhány magyar értelmiségi kiszorítása (emigrációba és a börtönszigetekre) után a régi politikai (Sóti Pál, Nagy József, Olajos Mihály, B. Szabó György) és az új irodalmi generáció (Major Nándor, Bori Imre, Fehér Ferenc) segítségével valósult meg. Az írott sajtó (Magyar Szó, Hét Nap), illetve a vajdasági rádió magyar adása révén, az Új Symposion első generációjának botrányos menesztésével (1972), majd az egyéni pályák integrálásával, a magyar Anyanyelvű Szövetség mint vertikális magyar szervezet létrejöttének megakadályozásával (1971–1973) együtt. Mindezen folyamatokból emelkedett ki a Fórum Ház

⁶⁶ A csehszlovákiai viszonyokról Popély Árpád rövidesen megjelenő kronológiáján túl lásd Kiss József: A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete a cseh–szlovák viszony keretei között (1948–1960). *Fórum* 2003. 3. sz. 3–24. Uő: A szlovákiai magyar kisebbség a reformfolyamat első szakaszában (1964–1967). *Fórum* 1999. 1. sz. 99–108., valamint alapvető összefoglalásként Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. Szerk. Tóth László – Filep Tamás Gusztáv, Ister, Bp., 1998. 9–80.

és a Hungarológiai Központ mint magyar sajtóközpont, valamint tudományos műhely, amelyek a vajdasági tartományi önállóság föl-számolásáig a többségi pártelittel kötött kompromisszumok intéz-ményei voltak. Ezekben meghatározó volt Bori Imre ideológusi sze-repe, aki a kor föderatív Jugoszláviájában kompatibilis magyar ön-azonosság-ideológia megteremtésével próbálkozott. De ennek képviseletét a tartományi magyar pártelit sem vállalta. Egy másik útkeresés az európai és jugoszláviai újbaloldalhoz való fölzárkózás volt, a magyar avantgárd hagyományok fölkarolásával együtt. Ezek a törekvések azonban a hetvenes években a regionális pártelitek har-caiban összekuszálódó viszonyok között megfeneklettek. A nem-zetiségi és nyelvhasználati kérdések relatív rendezettsége miatt ezek nem is töltöttek be olyan súlyt, mint a romániai és a csehszlovákiai magyar érdekvédelmi konfliktusok.⁶⁷

Kárpátalján, ha szűkebb keretek között is, de szintén a kulturá-lis politikában ment végbe a kérdés kezelése, amelyben komoly sze-repe volt a Magyar Tanszéknek (1963-tól működik), és a helyi (Ung-vár, Beregszász) párt- és közigazgatási nómenklatúra magyar szocia-lizációs kereteinek.⁶⁸ Itt külön integrációs szerkezetek létrehozására nem is igen volt szükség, hiszen a mindennapok ellenőrzésének szov-jet modellje a közösségek általános atomizáltságával együtt megol-dotta ezt. Az ungvári egyetemen tanuló magyar szakos diákok hoz-ták létre 1967-ben a Forrás Stúdiót, amely nyomán több helyen iro-dalmi és olvasóköri alakultak, megindult a kapcsolatkeresés a magyarországi irodalmi körökkel, néprajzi kutatások kezdődtek. 1971-ben a csoportosulást egy a kárpátaljai szellemi életről készí-tett összefoglalás miatt felszámolták. A Forrás Stúdió tagjai ezt kö-vetően egy a kárpátaljai magyarság problémáit is összefoglaló be-

⁶⁷ Vékás János már említett kronológiáján túl Szerbhorváth György készülő Új Symposion-monográfiája állt rendelkezésemre (*Vajdasági lakoma. Kéz-irat*, 230.).

⁶⁸ Itt az ötvenes évekre nézve alig történtek kutatások. Támpontokat adhat egy rövid kronológiai összeállítás Dupka György–Horváth Sándor–Mó-ricz Kálmán: *Sorsközösség. A kárpátaljai magyarok a 80-as évek végén*. Kárpáti, Ungvár, 1990, 122–128.

adványban fordultak a területi szervekhez. Ebben a saját sérelmeiken túl, az oktatási és nyelvhasználati problémákat illetve saját szervezet létrehozásának szükségességét vetették fel. Miután a helyi hatalmi szervek az akciót elítélték, a csoport újabb beadvánnyal már az SZKP KB Politikai Bizottságához fordult. Ebben az anyanyelvi oktatás problémáját állították a középpontba. („Az anyanyelvi oktatás kiterjesztését az óvodai, szak- és felsőoktatásra is, az általános és középfokú iskolák számának növelését a magyar többségű területeken.”⁶⁹) A beadványt újabb szigorú intézkedések követték: állásvesztések, katonai behívások, áttelepülések Magyarországra. Ezt követően a nyolcvanas évek második feléig a kárpátaljai magyar „közéletben” egyedül az figyelhető meg, hogy a Forrás Stúdió ellenében 1971-ben létrehozott József Attila Irodalmi Stúdió vezetői a Balla László, Márkus Csaba, Erdélyi Gábor (a Kárpáti Igaz Szó napilap vezető munkatársai), 1981-ben átadták a helyüket a fiataloknak: Balla D. Károlynak, Dupka Györgynek, Horváth Sándornak. Majd a gorbacsovi peresztrojka meghirdetésével ebből a körből indult el különböző kulturális csoportok szervezése.

A harmadik periódust a többségi (párt)politika szempontjából *homogenizációs*, míg a magyar kisebbségi elitnek felől nézve *identifikációs* időszaknak nevezem. Az előbbit arra alapozom, hogy a szocialista országokban a hatvanas évektől egyre inkább része volt a rendszerlegitimációnak a (többségi) nemzeti szimbólumok használata és a függetlenségi hagyományok, történelmi erények hangsúlyozása. Ennek folyományaként az etatista és egalitárius szándékok is (utólag csak öncsalásnak tűnő) nemzetépítő stratégiaként jelentek meg Ceaușescu és Milosević politikájában. S ez meghatározta a meglévő magyar intézmények működését. Az ilyen stratégiát közvetlenül meg nem fogalmazó Csehszlovákiában és Kárpátalján hasonló folyamat játszódott le, mert a kulturális-nyelvi közösségnek tekintett magyarság, belső, generációváltási folyamatai révén, az állandósult konszolidáló-egységesítő törekvésekkel, a magyar intézmények természetes önfejlődési folyamataival került konfliktusba. Például ha léteznek táncházak vagy irodalmi körök, azok előbb-utóbb meg akarják szervezni a maguk országos hálózatát, saját lapra, magyarországi kapcsolatokra akarnak szert tenni, újabb források

kat, nyilvánosságuk bővítését kívánják stb. Mindennek hatására – a továbbépítkezés konfliktusai miatt –, illetve a generációk változásával, a bővülő magyarországi kapcsolatokkal, a helsinki folyamat hatására változó európai folyamatok révén a magyar kisebbségi elit egy, a hetvenes évektől folyamatosan bővülő (a hivatalos szférából kiszoruló) része kezdett az adott magyarságpolitikai kereteken kívül (is) problémákat, majd stratégiákat megfogalmazni.

Romániában ez az önálló útkeresés a hetvenes évek első felében, a Bretter-iskola megjelenésével, a marxista fogalomhasználat újraértelmezésével, a Ceaușescunak címzett párton belüli tiltakozásoknak a nemzetközi nyilvánosság elé tárásával kezdődött. Majd a szamizdat *Ellenpontok* és a kisebbségi-kulturális autonómiát követelő, a Madridi utótálatkozónak eljuttatott (1982) *Memorandum* megjelentetése és a kisebbségi kérdés kezelésére kidolgozott *Programjavaslat* tette nyilvánvalóvá az új útkeresést. A Limes-kör pedig a Ceaușescu-rendszer utáni helyzetre készülő értelmiségiek gyűjtőhelye, ahol már nem pusztán kisebbségi témákat, hanem a régió rendszerváltásának esélyeit és összmagyar nemzeti kérdéseket vitattak meg.⁷⁰ Csehszlovákiában 1977–1978-ban a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának létrejötte és tevékenysége határozza meg ezt a folyamatot, egészen a Független Magyar Kezdeményezés megalakulásáig (1989. november). Ennek keretében a CSMKJB másfél tucatnyi tagja és támogatóik 1982-ig 10 do-

⁶⁹ Gabóda Béla: A kárpátaljai magyarság politikai szervezettsége és törekvései. *Valóság* 2003. 12. sz. 79. A tanulmány jó összefoglalását adja a kárpátaljai magyarság 1944 utáni eseménytörténetének. Az említett beadványokat és dokumentumokat közli Botlik József–Dupka György: „*Ez hát a hon...*” Tények adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Mandátum–Univerzum, Budapest–Szeged, 1991, 157–196.

⁷⁰ A LIMES kör vitáit Molnár Gusztáv szerkesztésében a Pallas Akadémia kiadó jelenteti meg 2004-ben. Az 1985-ös, első bukaresti vita anyagát közölte Molnár Gusztáv: *Limes*. In *Jelentések a határon túli magyar kisebbségekről*. Medvetánc, Bp., 1988, 39–56. A körről és két vitájukról az egy számot megélt budapesti LIMES c. folyóiratban is olvashatunk 1989. október 5–6., 15–52. Ugyanitt Molnár Gusztáv összefoglalta a legfontosabb új szellemi hullámot jelentő Kriterion kiadványokat is (23.).

kumentumot adtak ki.⁷¹ Ezekből volt, amit a csehszlovák pártvezetésnek (*Emlékirat a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről*), volt, amit a cseh ellenzéknek, más anyagokat az európai nyilvánosságnak szántak. A helyzetértékeléseik középpontjában a nyelvhasználati és az oktatási problémák álltak. Szélesebb rétegeket mozgató akciójuk volt a magyar szülőknek és pedagógusoknak írt körlevelük (1981). A probléma nemzetköziesítéséhez vezetett a csoport vezetőjének, Duray Miklósnak két pere (1982, 1984), amely összesen 16 hónapos vizsgálati fogság után bírósági ítélet nélkül végződött. Ebben az ügyben már a budapesti pártvezetés és a demokratikus ellenzék is – a maga eszközeivel – megnyilatkozott. Duray *Kutyaszorítóban* c. esszéjének Csoóri Sándor előszavával megjelent amerikai kiadását Hajdú János ítélte el.⁷² Ezzel a magyarországi nyilvánosságba is bevitte a problémát, s megosztotta, vitára ingerelte az egyre sokszínűbb magyarországi magyarságpolitikai közbeszédet.

Jugoszláviában az Új Symposion harmadik nemzedékének, a Sziveri János vezette szerkesztőségnek a szétverésekor (1983), majd 1987-ben, a vajdasági tartományi autonómia „megszüntetése” után, a gazdasági teljesítmény és az életszínvonal zuhanásával vált nyilvánvalóvá, hogy az adott kereteken belül a magyarság körében fölmerült problémákat nem lehet megoldani. A magyar elit késői eszmélésének háttérében az állt, hogy mivel az 1974-es alkotmány következtében a Vajdaság Tartomány széles körű törvényhozó és végrehajtó hatalmi jogosítványokat is kapott (Koszovóhoz hasonlóan), a Major Nándor vezette magyar közigazgatási, politikai elit ezen a szerkezeten keresztül érvényesítette érdekeit, amelyeket már nem lehetett az össztartományi és a jugoszlávai belpolitikai harcokról leválasztani. Ráadásul egy mesterségesen felduzzasztott és igen jól fizetett magyar médiaelit jött létre a tartományi tájékoztatásban. Itt 1989 előtt éppúgy nem került sor a magyar kisebbségi

⁷¹ *A Csehszlovákiai Magyar Kisebbségi Jogvédő Bizottság tíz éve*. HHRF, New York, 1989, 527.

⁷² Duray Miklós: *Kutyaszorító*. Püski, New York, 1983, *Élet és Irodalom* 1983. szeptember 16.

különérdekeket artikuláló értelmiségi–szemléleti váltásnak az intézményesítésére, mint Kárpátalja esetében. Szovjetunióban már a kommunista párt vezetőihez intézett tiltakozás is olyan reakciókat váltott ki, amelyek lehetetlenné tették a további problémafölvetéseket, sőt az önállósuló és nem teljesen ellenőrzött Forrás Stúdió szétverése után a hivatalosság annak ellenében – mint, ahogy arról már szó volt – egy szigorúbban szemmel tartott irodalmi kör létrehozását engedélyezte (József Attila Stúdió). Ebből a helyzetből 1987-ben Balla D. Károly az önismerti hiányokra figyelmeztető írása, majd 1988 decemberében a szovjet hadsereg által elhurcoltakról való nyilvános beszéd kezdte meg a kilépést.⁷³

A szomszédos szocialista országok magyarságpolitikáján végigtekintve két egymásba kapcsolódó folyamatot látunk ebben az időszakban. Az egyik a nemzeti elem és a nemzeti érdekek előtérbe kerülése az idő előrehaladásával, amely a magyar kisebbségek azonosságtudatát megerősítő intézményrendszer kiépítésének megfigyeltét vont maga után. A másik pedig a *kétféle integrációs modell* létezése: az *integratív* és a *diszkriminatív* módszerek és intézmények működtetése. Mindkettőnek kimondatlanul is a többségi nemzetbe való kulturális integrálás volt a végső célja, a társadalom kulturális homogenizációjának megteremtése keretében. (Azt, hogy 1989 előtt mi volt a fontosabb az egyes elitiek részére – a nemzeti beolvadás vagy a társadalmi homogenizálás –, mai ismereteimmel még csak hipotetikusan sem tudom eldönteni.) Az integratív modell a lenini nemzetiségpolitika alapján (bolsevik hatalom mindenhol, majd aztán a nemzeti problémák rendezése a központi vezetés aktuális döntései nyomán) olyan intézményeket alakított ki, amelyek egyrészt biztosítják a nyelvhasználati jogokat, illetve a társadalmi-politikai változások konfliktusainak nem nemzeti alapra való helyezését (ilyen pl. a kollektivizálás, amely mindenhol magyar

⁷³ Balla D. Károly: Internacionalizmus és nemzeti önismeret. *Kárpáti Igaz Szó* 1987. július 18. A nyolcvanas évek második felének átmenetéről Móricz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 2001, 147–171.

nyelven zajlott le). Másrészt egy új kisebbségi elitet hoz létre, amely – már az adott rendszer keretei között – a párt politikáját hajtja végre, a kisebbségi problémákat ezek között a keretek között próbálja artikulálni. Ilyen integratív intézménynek tekintem a Magyar Autonóm Tartományt, a CSEMADOK-ot, a Fórum Házat⁷⁴, a kisebbségi magyar könyvkiadást és sajtót, valamint a felsőoktatás magyar tanszékeit is. Csakhogy – és ez a harmadik fontos eredmény – mivel itt (is) élő közösségi viszonyokról és egyéni fejlődési pályákról van szó, ezek az intézmények és a köreikben ténykedő személyiségek egy idő után túllépték a kereteket, komolyan véve saját közösségük problémáit. Erre került sor a Bolyai Egyetem egyes oktatói részéről már 1954–1955-ben, a Magyar Autonóm Tartomány monográfiaügye kapcsán a saját fejlesztési koncepció kidolgozásával 1958-ban,⁷⁵ a szlovákiai Magyar Bizottság 1949-es (magyar)kulák kitelepítést leállító akciójával, az 1968-as Ótátrafüredi értelmiségi találkozáson a nemzeti egyenjogúságot követelő állásfoglalásokkal.⁷⁶ Ilyen határátlépések következménye volt Jugoszláviában az Új Symposion elleni akciósorozat (1972-ben a Tolnai Ottó vezette, majd 1983-ban a Sziveri János vezette szerkesztőség eltávolítása), az Anyanyelvápoló Szövetség betiltása és a Viczei Károly vezette amatőrszínház szervezésének felszámolása vagy a Szabadkai Népszín-

⁷⁴ Az újdíéki Forum Könyvkiadó, a Magyar Szó (az egyetlen magyar nyelvű vajdasági napilap), a Híd (a vezető vajdasági magyar folyóirat) a Dolgozók és a Képes Ifjúság c. lapok, az Új Symposion folyóirat, és a Jó Pajtás, Mézeskalács (gyereklapok) szerkesztősége, egy nyomda, lap és könyvterjesztő volt található ebben az épületben és gazdasági egységben.

⁷⁵ Részletek a Bolyai Tudományegyetem pártbizottsága megbízásából készült jelentésből. In *Történeti kényszerpályák kisebbségi reálpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Vál., bev., Vincze Gábor, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszerda, 2003, 179–190.

⁷⁶ Az Ótátrafüredi találkozó 1968. november 24-i nyilatkozata és az ott elhangzott beszédek, *A Hét* 1968. december 8. A hagyományokhoz való viszony és az egész generációs közszellem szempontjából emblemikus ott elhangzott előadás Turczel Lajos: A progresszív értelmiség problémája és szerepe kisebbségi életünkben. Uo.

ház átszervezése – amely komoly tiltakozást váltott ki.⁷⁷ Kárpátalján az SZKP főtitkárának küldött beadványt tekintem ilyen típusú eseménynek.⁷⁸ Természetesen ezek az esetek nem jelentik azt, hogy a magyar kisebbségi problémákat az adott rendszer keretei között nem lehetett konszolidálni, sőt azt lehet mondani, hogy ez a módszer igen eredményesen működött az értelmiségi alkuk 1989-es fölmondásáig.

A diszkriminatív modell lényege a kisebbségi intézmények, nyilvánosság és jelenlét visszaszorítása, a mobilitási pályák és a társadalmi esélyegyenlőség elzárása a közösség tagjai előtt. Technikái: a magyar nyelvű felsőoktatás visszafejlesztése, az anyanyelvi oktatási rendszer leépítése, a Magyarországgal való kapcsolattartás korlátozása, etnikai alapú város- és iparfejlesztési politika.⁷⁹ Erre szolgált például a Ceaușescu-korszaknak a nyolcvanas években kialakított magyarságpolitikája. (Mindez természetesen nem választható le az egész Romániát érintő folyamatokról, de itt a magyarsággal kapcsolatos célzott módszerekről van szó.) Máshol ez sokkal finomabban működött, de erre lehet, hogy már a tiltakozások miatt került így sor: például Szlovákiában az anyanyelvű oktatás visszafejlesztésével vagy az új lakótelepeken magyar nyelvű intézmények létrehozásának hátráltatásával, Jugoszláviában intézmény-összevonásokkal, telepítések és öngazgatási pozíciók etnikai alapon történő szervezésével, a titói nemzetiségi egyenjogúság biztosítására írá-

⁷⁷ Az Új Symposion-ügy dokumentációja: Csorba Béla–Vékás János: *A kultúrtantati visszavág. A symposion-mozgalom krónikája 1954–1993*. Újvidék, 1994, 174.; A korabeli értelmiségi közszellem interjú-képe 1985–1986-ból *Rózsaszín flastrom*. Beszélgetések vajdasági írókkal. Szerk. Szajbély Mihály, JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995, 250.

⁷⁸ Botlik József–Dupka György: „*Ez hát a hon...*” Tények adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Mandátum–Universum, Budapest–Szeged, 1991, 157–196.

⁷⁹ A. Gergely András: *Nemzetiség és urbanizáció Romániában*. Héttorony, Bp., 1988, 93. Uő: *Városi és nemzetiségi lét magyarok és „jugoszlávok” körében a XX. századi városfejlődés árnyékában*. MTA PTI Etnoregionális Kutatócsoport Füzetei, Bp., 1996, 43.

nyuló rendelkezések be nem tartásával próbálta elérni az apparátus ugyanezt a célt.

Általános következtetésként levonhatjuk: a) A magyar kisebbségek mozgásterét döntően az adott ország társadalmi, politikai berendezkedése határozta meg. b) A nyelvhasználati jogok érvényesítéséhez intézményrendszer szükséges. c) Az adott országon belüli intézményi integráció nem azonos a kulturális beolvadással. Az előbbihez külön, saját intézményesség szükséges. d) Ha ez nem volt meg, akkor ennek létrehozása; ha ezzel valamilyen keretek között rendelkeztek, akkor pedig ezek önállósítása, továbbfejlesztése lett a cél.

E kötet jó része azzal foglalkozik, hogy a kilencvenes években, az új keretek között mi történt ebben a vonatkozásban. Úgy vélem, hogy 1989 előtt nem a kényszerpálya vagy stratégia kérdése volt a meghatározó, hanem a kényszerpályák sorozatában kialakuló egyéni és csoportos védekező-építkező válaszleépéseké. Ezeket majd 1989 után a kisebbségi jövőképek újrafogalmazása szervezhet stratégiákká.

2.3. De mielőtt erre rátérnék, arra teszek kísérletet, hogy a határon túli magyarságot megjelenítő kisebbségi elit nyolcvanéves fejlődését áttekintve bemutassam az egyes nemzedéki csoportokat és stratégiákat. Próbálkozásommal a harmincas évek hasonló törekvéseit kísérlem meg folytatni. A korabeli viták központi kérdése az volt, hogy a kisebbségbe került magyarság szellemi-kulturális-lelki (mai szóval élve: értékrendbeli) fejlődése mennyiben más, mint a magyarországi „közszellem”.⁸⁰ Ennek föltárására nem tudok vállalkozni. De még a Szarka László által javasolt, elengedhetetlen csoportos–biográfia készítést sem tudom vállalni.⁸¹ Itt azzal kísérletezem,

⁸⁰ Az erre vonatkozó összefoglalás és dokumentumközlés Bárdi Nándor: A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. *Magyar Kisebbség* 1998. 3-4. sz. 55–59., valamint Nánay Béla, Szvatkó Pál, Borsody István, Kende Ferenc, Venczel József, Mikó Imre, Krammer Jenő tanulmányai. Uo: 60–127.

⁸¹ Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–

hogy egy-egy adott kisebbségpolitikai-magyarságpolitikai helyzetben szocializálódott csoportot megragadjak, stratégiai döntéseiket, választásaikat felvázoljam.

Természetesen ebben az esetben is összemossással jár az összehasonlítás, de mivel a különböző országokban élő személyek egymással is kapcsolatban voltak, valamint a könyveken és a sajtón keresztül is megismerhették egymás gondolatait, bizonyíthatóan hatottak egymásra. A csoportkonstruálást lehetővé tevő hasonlóság létét az is alátámasztja, hogy – amint az előbbi eseménytörténeti vázlatból kiderülhetett – többé-kevésbé azonosak a korszakkeretek.

2.3.1. A magyar kisebbségtörténetben az első meghatározó nemzedéket – már a harmincas években is – *elszakadt magyarságnak* neveztek.⁸² Itt lényegében az 1918 előtti otthon maradt regionális politikai elitről van szó, illetve azokról, akik az első világháború előtti Magyarország keretei között szocializálódtak, és az új viszonyok között többségből kisebbségivé válva vettek részt a közéletben. A magyar kisebbségpolitikákat a két világháború között döntően ezek az emberek alakították. Jövőképüket mindenképpen a történeti Magyarország visszaállításának reménye határozta meg. Bízta az impériumváltás időleges voltában, és vitákkal, de lényegében elfogadták a budapesti kormányzat utasításait (és támogatását). Romániában és Jugoszláviában az első világháború előtti magyar állam liberalizmusát (a nemzetiségek helyzetét és az önkormányzatiságot) vetették össze az új állapotokkal, és a századelő szabadelvű gyakorlatát kérték számon az új többségi elittől. A másik érvrendszerük pedig mindhárom országban a kisebbségvédelmi szerződés és a (későbbi) győzteseknek az első világháború alatti nemzeti nyilatkozataiban megfogalmazottak számonkérése volt (Gyulafehérvári Határozatok, Pittsburgi Szerződés). A nemzedéki csoportokat megosztó jelenségekből a következőket tartom a legfontosabbaknak:

1998. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998*. I. köt. Szerk. Tóth László – Filep Tamás Gusztáv, Ister, Bp., 1998. 55.

⁸² Nánay Béla: A kisebbségi magyar lélek. *Láthatár* 1937. 1. sz. 3–14.

Az 1918 előtti pártpolitikai kötődések kapcsán a munkapárti, illetve függetlenségi beállítódások aszerint is jelentkeztek, hogy kik voltak az első világháború előtt is parlamenti képviselők, törvényhatósági vezetők, és kik azok, akik csak 1918-ban kerültek ilyen pozíciókba.

A második különbség a tevékenységi körükből adódó véleménykülönbségekben mutatkozik meg; el kell ugyanis határolnunk egymástól a kulturális, politikai és a gazdasági kisebbségi elitek érdekeit. Döntően az előbbi csoportosításokhoz lehet rendelni a következő stratégiai megosztottságokat:

a) Voltak, akik a magyarság megszervezését alulról, széles társadalmi rétegeket bevonva képzelték el, míg mások inkább úgy vélték, hogy a politizálás a történeti osztályok dolga, mert azok rendelkeznek megfelelő politikai kultúrával és egzisztenciális háttérrel. (Ez utóbbiak ahhoz szükségesek, hogy olyan megbízható emberek kerüljenek kisebbségpolitikai vezető pozíciókba, akiket a budapesti irányvonalról nem lehet eltéríteni.)

b) Az utódállamok politikai életébe való integrálódás kapcsán kialakult az aktivisták és passzivisták vitája. Míg ez Romániában az önálló politikai szervezkedés, illetve a kivárási, pozícióőrzési problémáját jelentette, Jugoszláviában az aktivisták az önálló politikai szervezet hívei voltak, a passzivisták pedig inkább a gazdasági szervezkedésben és a regionális-nemzetiségi föllépésben gondolkodtak. (Mindkét országban a pártalakulásig, 1922-ig tartott ez a vita.) Csehszlovákiában ugyanez az ellentét a gyakran változó kormánykoalíciókban való részvétel körüli vitákban csapódott le. Romániában mindez a harmincas évekre a pusztai pozícióőrzés és a kisebbségi társadalom önszerveződésének vitájává alakult át, de hamarosan kiderült, hogy a saját társadalom megszervezése nélkül a társadalmi-gazdasági pozíciókat sem lehet megvédeni.⁸³

c) A húszas évek kisebbségi elitje a revíziós jövőképet dédelgette, de nyilvánosan a nemzeti autonómiát tűzte ki mint elérendő

⁸³ Románia vonatkozásában a Hitel c. kolozsvári folyóirat válogatása jól példázta ezt: *Hitel 1935–1944*. Összeáll. Záhony Éva, Bethlen, Bp., 1991, I–II. köt.

politikai célt. Ehhez Erdélyben különböző konkrét autonómiaterveket dolgoztak ki, Kárpátalján pedig a békeszerződésben megígért politikai autonómiát követelték.⁸⁴ A másik alternatív jövőkép a regionális politikai illetve kulturális ideológiák kidolgozása volt. Erdélyben a transzszilvanizmus, Kárpátalján az óslakos ideológia, Felvidéken a szlovenszkóiság gondolata, míg a Vajdaságban mint helyi irodalmi idea, a Szenteleky Kornél képviselte „colour local” jelent meg.

A budapesti kormányzathoz és a magyarországi közszellemhez való viszonyban a legkövetkezetesebb Szüllő Géza, a csehszlovákiai Országos Keresztényszocialista Párt elnöke volt. Ő elég nyíltan a magyarországi, nem pedig a (kisebbségi) magyar politikai értékeket tartotta elsődlegesnek, nemzeti és nem nemzetkisebbségi politikát csinált.⁸⁵ Bethlen Györgyöt, a romániai Országos Magyar Párt vezetőjét a pozícióörzökhöz sorolom, de őt épp a budapesti szándékokkal szemben választották meg a párt élére, mert Bethlen István jelöltje (Bernády György), aki a román kormányzó Liberális Párt bizalmát is élvezte, nem lett volna képes a romániai magyar kisebbségpolitika integrálására (a pártegység fönntartására). A jugoszláviai magyar parlamenti képviselők, Várady Imre és Sterliczky Dénes, bár nagyobb aktivitásukat szorgalmazták Budapestről, inkább a háttér-megbeszélések és nem a nyílt konfrontációk emberei voltak. Nem is volt komolyabb mozgásterük, hisz csak a szerb radikális párt listáján juthattak be a parlamentbe.

Nevesítve ezt a csoportosítást, Romániában az OMP bal- és jobbszárnyáról beszélhetünk. Akkoriban az előbbihez sorolták – többek között – Kós Károlyt, Paál Árpádot, Krenner Miklóst, Bernády

⁸⁴ Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In *Források és stratégiák*. Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 29–113.

⁸⁵ Angyal Béla: A „magyarországi” és a „magyar” politika vitája a Felvidéken. In *Ethnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, TLA, Bp., 2003, 127–140., valamint úő: Szüllő Géza elnökségének időszaka. In *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Fórum Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 131–180.

Györgyöt, míg a másik oldalhoz Grandpierre Emilt, Bethlen Györgyöt, Gyárfás Elemért, Jakabffy Elemért, Pál Gábort.⁸⁶ A Felvidéken Szent-Ivány Józsefet, Lelley Jenőt, Tarján Ödönt, Maléter Istvánt sorolhatjuk a társadalomszervező aktívabbakhoz, míg Kürthy István, Rakovszky Iván, Szüllő Géza kerülhetne a másik oldalra.⁸⁷ Kárpátalján Árky Ákost, Korláth Endrét, R. Vozáry Aladárt egyaránt a pozícióőrzőkhöz sorolom.⁸⁸ A Vajdaságban szintén erőszakkal volna külön csoportosítani a néhány fontosabb közéleti személyt. Itt inkább abban az értelemben lehet különbséget tenni, hogy ki miként viszonyult a belgrádi kormányzathoz. Sántha György, Várady Imre, Falcione Árpád, Deák Leó az önálló (de Budapest utasításait elfogadó) pártműködés mellett állt, Szántó Gábor elfogadta a teljes politikai integrációt a királyi diktatúra politikai szervezetébe, ezzel kisebb eredményeket is elért (magyarok közigazgatási hivatalokba történő kinevezését). Pleszkovich Lukács volt főispán, a szabadkai Népkör elnöke pedig a vajdasági nemzetiségek összefogását és a demokrata párti orientációt szorgalmazta.⁸⁹

2.3.2. A második nemzedék a harmincas évek elején jelent meg, és föllépésében a korabeli közírás a *kisebbségi ember* megszületését

⁸⁶ Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997. 2. sz. 32–67. Uő.: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In *Ethnopolitika*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, TLA, Bp., 2003, 153–194.

⁸⁷ Angyal Béla: A „magyarországi” és a „magyar” politika vitája a Felvidéken. I. m. 127–140. A belső rétegzettség és dilemmákat feltáró munka Filep Tamás Gusztáv tanulmánykötete: *A hagyomány felemelt tőre*. Ister, Bp., 2003, 443.

⁸⁸ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet – Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 533. Fedinec ugyanezen időszakról készített dokumentumgyűjteménye megjelenés előtt áll a Fórum Intézetben.

⁸⁹ A. Sajti Enikő munkáinál részletesebb, de források nélküli áttekintést ad Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Püski, Bp., 1995, 499.

látta. Ennek a generációnak a tagjai középiskolai tanulmányaikat már 1918 után, nem többségiként végezték. Ismerték az adott ország államnyelvét, közszellemét, érdekérvényesítő eljárás módjait. Ugyanígy kapcsolatban álltak a korabeli magyarországi ifjúsági mozgalmakkal.⁹⁰ Kulturális példaképeik is azonosak voltak a magyarországiakéival (Ady Endre, Szabó Dezső, Bartók Béla, Móricz Zsigmond, a népi írók). Részben Krammer Jenő nyomán⁹¹ alapvetően öt pontban összegezhető szemléleti sajátosságai: a) Az általuk képviselt nemzetfogalomban már nemcsak a történelmi osztályoknak jutott hely, hanem a parasztságnak és a munkásságnak is. Az otthon és a haza fogalma szétvált; egyszerre tekintették hazájuknak régiójukat és Magyarországot is. Az utódállamhoz való viszony tisztázása során Közép-Európa nemzetiségi problémái között próbálták saját problémáikat is elhelyezni. b) Az új nemzetfelfogás, amely a falu és a népi kultúra felé terelte a figyelmüket, szociálisan is érzékenyebbé tette mozgalmait. Világossá vált előttük, hogy a „nemzeti megmaradás” elképzelhetetlen a „nép felemelése” nélkül. c) Ez pedig modern gazdaság- és társadalomszervezési programokat igényelt. Az önszerveződés, a polgárosodás világnézeti különbségektől függetlenül központi gondolat volt köreikben. Köztük található a kisebbségi magyar szövetkezeti mozgalmak szervezői is. d) A harmincas évekre kiderült, hogy a nemzeti autonómiák megvalósítása nem lehetséges az adott keretek között. Ezért a saját (tehát magyar) társadalmi szervezet, oktatási rendszer, szövetkezeti mozgalom, elitképzés stb. került előtérbe a nemzeti összezárkózás folyamatában. A nemzeti autonómiát nem pusztán jogi keretek között, felülről „megadva” képzelték el, hanem a magyar szövetség eszméjét a korabeli korporativizmussal ötvözve a társadalmi önszerveződő intézményrendszer révén gondolták kiépíteni.⁹²

⁹⁰ Székely András Bertalan: *A közép-európaiság eszméje a magyar tudományban, közgondolkodásban és a közművelődésben*. Népművelési Intézet, Bp., 1984, 61.

⁹¹ Krammer Jenő: *A szlovenszói serdülők lelkivilága*. Bp., 1935, 77.

⁹² Venczel József: *Metamorphosis Transylvaniae*. 65–73., Uő: *Művelődéspolitikai terv*. 269–277., Albrecht Dezső: *Társadalmunk átalakulása*. 98–108.,

Az önazonosság-ideológiákról is kiderült, hogy politikai értelemben nem lehet velük átlépni az etnikai törésvonalakat, és inkább csak kulturális-irodalmi hatásuk lehet.⁹³ e) Ez az a korszak, amikor a kisebbségi elit csoportokká szerveződésében a politikai ideológiáknak meghatározó szerep jutott. Ezek közül a legfontosabbak: polgári radikalizmus-antitotalitáriánus liberalizmus, marxizmus, szociáldemokrácia, keresztényszocializmus, nemzeti szocializmus.⁹⁴

Az adott nemzedéki csoport nevesítése különböző mozgalmak és kiadványaik révén a legkézenfekvőbb. Romániában az Erdélyi Fiatalok, a *Hitel* köre, a MADOSZ, a Vásárhelyi Találkozó résztvevői sorolandók ide. (Jelzésként néhány meghatározó személyiség: Jancsó Béla, Venczel József, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Márton Áron, Bányai László, Jordáky Lajos.) Csehszlovákiában a Sarló-mozgalom és a Prohászka-körök. (Balogh Edgár, Jócsik Lajos, Szvatkó Pál, Szalatnai Rezső, Peéry Rezső és az ezeken kívüli közéleti pályákra nemzedéki példa: Borsody István, Esterházy János, Jaross Andor). Jugoszláviában a *Kalangya* köre, a szabadkai Népkör olvasóköre, a belgrádi és a zágrábi magyar egyetemista szervezetek tagjai említhetők.

E generáció közéleti érvényesülését a második világháború akadályozta meg. Az erdélyiek egy része a visszacsatolás után vezető pozícióba került, komoly hatást gyakoroltak az Erdélyi Párt politikájára, a MADOSZ vezetői pedig a Magyar Népi Szövetséget szer-

Uő: Magyar Szövetség 119–120. In *Hitel*. Kolozsvár 1935–1944. Összeállította Záhony Éva, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1991, 386.

⁹³ K Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß*. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928. Ungarisches Institut, München, 1993, 470.; Nagy György: A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzszilvanista ideológiáról. In *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kom-Press-Polis, Kolozsvár, 1999, 7–37. Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Fórum, Újvidék, 1984, 208.

⁹⁴ Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. TLA–XX. Század Intézet, Bp., 2002, Horváth Ferenc Szabolcs: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség* 2003. 3. sz. 368–386. Filep Tamás Gusztáv: *A hagyomány felemelt tőre*. Ister, Bp., 2003, 443.

vezték meg 1944 után. Az előbbieik közül Venczel Józsefnek és Mikó Imrének a hatvanas években újra meghatározó szerepe volt a romániai magyar tudományos életben, Márton Áron pedig gyulafehérvári római katolikus püspökként vezette egyházát. A felvidéki és a jugoszláviai nemzedéki körből csak a kommunista párt tagjai játszottak később közéleti szerepet.

2.3.3. A következő nemzedéki csoportosítás épp róluk és azokról szól, akiknek a szocializációja a negyvenes évekre tehető, és az ötvenes években mint *régi baloldaliak az adott ország magyarságpolitikáján belül a magyarságot reprezentálták*. Itt nagyon óvatosan kell fogalmaznom, hogy elkerüljem az egyoldalú fogalmazást, hiszen itt csak az egyes életpályákat lehetne elemezgetni, hogy hol, mikor volt pusztá hatalmi eszköz az illető, és mikor tartozott a munkájához a kisebbségi érdekvéonyesítés. Ide elsősorban azokat sorolom be, akik az adott időszakban (1944-től a hatvanas évek végéig) a magyar intézmények élén álltak és kifelé a közösséget reprezentálták. Az ide sorolt személyek már 1944, sőt a világháború előtt részt vettek az adott ország kommunista mozgalmaiban. Úgy vélték, hogy a kisebbségi léthelyzetből való kilépést, az etnikai törésvonalak eltüntetését megoldja a kommunista párt képviselte internacionalizmus. A kétnyelvűség biztosítása és a magyar kulturális intézményrendszer működtetése révén a nemzeti azonosságtudat megőrzését is garantálnak tekintették. Mivel az utódállamokban a két világháború között a kisebbségek fölülreprezentáltak voltak a kommunista pártokban, és ott nem is igen érezhettek hátrányos megkülönböztetést, számukra már 1945–1946-ban komoly gondot és meghasonlást jelentettek a magyarellenés intézkedések, majd a pártok felfejlesztése során a többségi nemzet előtérbe kerülése, később a hatvanas években a „régi nemzetiségi káderek” perifériára szorulása. Ez az a generáció, amely elsőként vetette fel a nemzetek és nemzetiségek szocialista jogegyenlősége nevében a magyar sérelmeket, egyben ők építették ki (vagy Erdélyben ők védték) az anyanyelvhasználatot biztosító, már említett intézményeket. Ez a generációs csoport hajtotta végre saját társadalma szocialista átalakítását és egyben revitalizációját is.

Romániában a Magyar Népi Szövetség vezérkarát, Kurkó Gyárfást, Kacsó Sándort, illetve Balogh Edgárt, Méliusz Józsefet, Nagy Istvánt, Bányai Lászlót, Takács Lajost, Csögör Lajost sorolom ide mint reprezentáns személyiségeket. Külön kérdés, hogy azokat, akik a román pártvezetés legszűkebb környezetéhez tartoztak Bukarestben, mennyiben említhetem itt? Elsősorban Mogyorós Sándorra (Alexandru Moghioros) és Luka Lászlóra (Vasile Luca) gondolok, akik mint a román kommunista párt akaratának megjelenítői voltak jelen a közéletben, nem a magyarság képviselőiként. Szlovákiában a lakosságcsere és a kitelepítés ellen tiltakozó, illetve a Magyar Bizottságot irányító személyeket sorolom ide (Fábry Zoltán – nem volt párttag –, Fábry István, Kugler János, Major István és Lőrincz Gyula, a CSEMADOK elnöke.) Jugoszláviában ilyen markáns csoportot nem tudunk megnevezni, de a titói központhoz tartozó Sóti Pál és rajta keresztül a vajdasági politikai és kulturális életben magyar ügyekben meghatározó szerepet betöltő Nagy József, Olajos Mihály, B. Szabó György mindenképp ide tartoznak.⁹⁵ Kárpátalján hasonló szerepkörben külön csoportosulásról nem beszélhetünk, csak a magyarságot reprezentáló személyekről. (Itt a mai napig az ungvári magyar tanszék és a Hungarológiai Intézet nem magyar vezetéssel működik). Ezek közül Balla László író, Váradi-Sternberg János történész emelhető ki. Miközben összezártam egy sor életpályát, újból hangsúlyoznom kell az eltérő magatartásformák, a kényszerpályán belüli fordulatok fontosságát – gondolva pl. Kurkó Gyárfás és Balla László egymással alig összehasonlítható karrierjére.

2.3.4. A következő generációs csoportba azokat sorolom, akik „baloldaliként” az ötvenes–hatvanas években szocializálódva a hatvanas évek második felében a rendszeren belüli kisebbségi érdekérvényesítés kulcsfigurái lettek. Mivel 1968 mindegyik területen kulcsfontosságú év volt, legkézenfekvőbb némi áthallással *hatvannolcasoknak* nevezni őket. Ezek az értelmiségiek az ideológia terén

⁹⁵ Vékás János: A jugoszláviai magyarság történeti kronológiája 1944–1997. IV. köt. Lexikon, kézirat, TLA Kv 1958/97.

rendkívül hosszú utat jártak be, mind a szocializmushoz, mind a többségi nemzethez való viszonyukat illetően. Életpályájukat ma csak mozaikokban látjuk, eddig megjelent emlékirataik – a hozzáférhető levéltári anyagokkal szembesítve – jobbra tendenciózusnak mutatkoznak. Szembesítésnek, számonkérésnek nem látom semmi értelmét. Inkább az összetett belső mozgatórugók és a bonyolult adok-kapok szocializációs keretek logikái az érdekesek. Ezek vihetnének el a szerkezet működési mechanizmusaihoz. A tudatlanság bátorsága volna, ha esettanulmányok nélkül ebbe belevágnék – azok pedig nincsenek. De itt nem csupán egyéni teljesítményekről van szó, hanem rajtuk keresztül az aktuális kisebbségi magyar közszellem megnyilvánulásáról is. A felvilágosító, népszolgálati eszme ott volt a CSEMADOK-aktivistákban, a népfőiskolát, vitaköröket, nyelv művelő mozgalmat, kultúrfesztiválokat szervező értelmiségiekben.

Az életpályák közös pontjaiként a következőket lehet megadni: a) Többségükben olyan első generációs értelmiségiek, akik az ötvenes–hatvanas években már valamilyen felsőfokú képzésben vettek részt. Kulturális, irodalmi intézmények, folyóirat-szerkesztőségek munkatársai, vezetői lettek. b) A többségi nyelvet és kultúrát jól ismerik. A pártszervek belső viszonyaival tisztában vannak és az efféle információikat használni is tudják. c) Az előző baloldali generációra jellemző népszolgálati ideológia hirdetése mellett jól ismerik és használják a saját közönségük számára áthallással bíró utalásos nyelvet.⁹⁶ (Ilyen például a Sütő Andrástól származó „a fű meghajlik...” toposz.) d) Az adott országon és magyarságpolitikákon belüli ténykedésük elválaszthatatlan a hatvanas évek végéig az adott párteliteken belüli hatalmi harcoktól. Ekkor mindenhol önálló érdekérvényesítő csoportként próbálnak megjelenni. Amikor kiderül ennek sikertelensége, különböző stratégiákat választanak: tiltakozás és félrevonulás; intézményvédelem és pozícióörzés; áttelepülés Magyarországra; az adott politikai szerkezet kiszolgálása. g) Míg

⁹⁶ Ennek részletes elemzését adja D. Lőrincz József: A kelet-európai ambivalens diskurzusról. *Regio* 2002. 1. sz. 226–248.

többségük 1968-ban ellenkezéssel fogadja a Magyar Írószövetség nyilatkozatát a határon túli magyar irodalmakért érzett közös felelősségről,⁹⁷ addig a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évekre kiépítik magyarországi kapcsolataikat, és az utóbbi húsz évben már a magyarországi kulturális és politikai elitnek is részesei. A nyolcvanas évek közepétől fontos szerepük volt az MSZMP magyarságpolitikájának kialakításában, elsősorban abban, hogy a magyar külpolitika leszámoljon a kérdés „belső ügyként” való kezelésével.

e) Az 1989 után szerveződő kisebbségi magyar pártokban addig volt meghatározó szerepük, míg azokat elsősorban a kulturális elit határozta meg. A néppárti célok, a napi politikai munka és a profi politikusok kiszorították ezt a generációt az első vonalból. Bizonyos esetekben azonban az új vezetők kiválasztásában meghatározó szerepük volt. (Ilyennek tudom Fodó Sándor véleményét Kovács Miklós esetében, Sütő András és Domokos Géza pártfogását Markó Béla megválasztásában, Várady Tibor és Major Nándor tanácsadó szerepét a VMSZ ügyeiben, Dobos László kötődését az Együttéléshez.)

Romániában ehhez a körhöz kell sorolnom – a teljesség igénye nélkül – Gáll Ernőt, a Korunk főszerkesztőjét, Hajdu Győzőt, az Igaz Szó főszerkesztőjét, Domokos Gézát, a Kriterion könyvkiadó igazgatóját, Sütő András író, Bodor Pál író, Huszár Sándort, A Hét főszerkesztőjét, Király Károly Kovászna megyei első titkár, Tóth Sándor filozófust. Csehszlovákiában Szabó Rezső jogászt és Dobos Lászlót, a CSEMADOK vezetőjét, Gyönyör József jogászt, Turczel Lajos és Csanda Sándor irodalomtörténészt. Egy másik szint a szintén 1968-ban intézményesülő magyar ifjúsági mozgalmak, ahol Duray Miklós, A. Nagy László, Varga Sándor jelentkeztek. Jugoszláviában az áprilisi Hidasokat említhetem itt. (Együtt jelentkeztek a vajdasági magyar irodalomban 1950-ben.) Párhuzamosan építették karrierjüket a vajdasági politikában, illetve az irodalmi és a tudományos életben, de valamennyien kötődtek a Híd c. folyóirathoz: Major Nándor író, politikus, Bori Imre irodalomtörténész, Papp József költő, Fehér Kálmán költő, Ács Károly író. A náluk fiata-

⁹⁷ *ÉS* 1968. május 18.

labb és a nyugat-európai újbaldalt is ismerő *Új Symposion* első generációjának tagjai Tolnai Ottó költő, Végel László író és Várady Tibor jogász, Bányai János irodalomtörténész és Brasnyó István prózaíró. Kárpátalján ez az ún. hatvannyolcas kör megegyezik az induló ottani irodalom első műhelyével, a Forrás Stúdióval. Kovács Vilmos író, Fodó Sándor nyelvész, S. Benedek András művelődéstörténész, Vári Fábíán László költőt, Zselicki József költőt és Balla Gyulát sorolom ehhez a csoporthoz.

2.3.5. A hetvenes–nyolcvanas évek új generációs csoportjai már a hatvanas évek vége után bekövetkezett fordulat miatt sem tudtak teljesen integrálódni a szűkös magyar intézményrendszerbe. Az előző generációhoz képest – nemcsak világnézetileg – sokkal színesebb társaságról van szó; kifejezetten kívül álltak a pártretorikán, és saját kifejezésrendszert (közbeszédet és nyilvánosságot) hoztak létre. Tehát egyaránt működtek a rendszer keretein belül (például szerkesztőségekben és oktatási intézményekben) és önszerveződéseikben. Ezért jobb kifejezés hiányában *önszervezőknek* vagy *pateitikusabban fogalmazva kisebbségi-disszidenseknek* nevezhetjük az ide sorolt életpályákat és csoportosulásokat. Itt a CSMKJB-t és az Ellenpontok körét leszámítva olyan kulturális szerveződésekről van szó, amelyek nem fértek be a korabeli intézményi keretek közé. Tagjaik felsőfokú végzettséggel rendelkező, már az egyetemi magyar közéletben részt vevő fiatalok, akik eleve ismerték Magyarországot (a felvidékiek egy része itt járt részképzésre) és a nyolcvanas évek ellenzéki köreivel is kapcsolatban voltak.

Romániában Bretter György filozófus tanítványi körével kezdődik, a hetvenes évek elején, egy új filozófiai nyelv keresése, amely egy idő után nem fért bele a *Korunk* és a *Kriterion* közlési lehetőségeibe. (*A Bretter-tanítványok*: Ágoston Vilmos író, Egyed Péter író-filozófus, Huszár Vilmos filozófus, Molnár Gusztáv filozófus, Szilágyi N. Sándor nyelvész, Tamás Gáspár Miklós filozófus.⁹⁸) A poli-

⁹⁸ Közös kötetük: *Szövegek és körülmények*. Összeállította és a bevezetőt írta Bretter György, *Kriterion*, Bukarest, 1974, 121.

tikai tiltakozás még az előző nemzedékhez tartozók, Király Károly, Takács Lajos, Sütő András, a pártközpontozó és Ceaușescunak, a Zsíl-völgyi bányászsztrájk után írt tiltakozásaival, emlékirataival kezdődött 1977–78-ban. Majd a nyugati közvéleményt és magyarországi illegális sajtót célozta meg Tóth Sándor és Tordai Zádor 1978-ban és 1989-ben az *Erdélyi jelentés* kiadásával. Az aktív ellenállás az *Ellenpontok* szamizdat folyóirat 1982-es 8 számának megjelenítésével születte meg.⁹⁹ A Tóth Károly Antal, Ara-Kovács Attila és Szócs Géza szerkesztette kiadvány elsősorban a Szabad Európa Rádióon keresztül vált ismertté a romániai magyarság előtt. A szerkesztők lebukása és meghurcolása után Ara-Kovács és Tóth kénytelen volt Magyarországra távozni. Itt az előbbi megalapította az illegális *Erdélyi Magyar Hírügynökséget*, amely 1983–1989 között több száz jelentése révén hiteles erdélyi információkkal próbálta ellátni a nyugati hírügynökségeket. Mint ahogyan az *Ellenpontok* genezise részben a nagyváradi Ady-kör szűkülő kereteire vezethető vissza, úgy az 1984–86 között működő, Molnár Gusztáv szervezte *LIMES*-kör is az ellehetetlenített publikációs lehetőségek miatt alakult meg. Molnár a *Kriterion* szerkesztője volt, és potenciális szerzőket hívott össze, hogy a rendszer várható összeomlása utáni, illetve a közép-európai és az összmagyar folyamatok szempontjából fontos témákat vitassanak meg változó helyszíneken. (A viták résztvevői: Balázs Sándor, Bíró Gáspár, Cseke Péter, Cs. Gyimesi Éva, Fábrián Ernő, Horváth Levente, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Visky András.) A kör szervezőjénél, Molnár Gusztávnál 1986-ban házkutatást tartottak, később Magyarországra távozott. Ehhez a körhöz tartozott Balázs Sándor, aki 1989-ben *Kiáltó Szó* címmel adott ki szamizdatot, amelynek összesen két száma jelent meg. Csíkszeredában 1980-tól különböző elnevezéssel működött a *Kulturális Antropológiai Munkacsoport*,

⁹⁹ A kiadvány összegyűjtött új kiadása: *Ellenpontok*. A dokumentumokat sajtó alá rendezte Tóth Károly Antal, uő: Az *Ellenpontok* rövid története 5–20., Szócs Géza: Tizenkét képkocka a nyolcvanas évek elejéről. 349–354., Ara-Kovács Attila: Tétova ellenállás. Román ellenzék, magyar szamizdat. 355–364., Pro-Print, Csíkszereda, 2000, 368.

helyi társadalomkutatók részvételével. Ekkor alapozták meg a kisebbségi helyzet mindennapi léptékű vizsgálatát és az 1989 után komoly vitákat elindító intézményelemzési munkájukat. A csoport a hivatalos nyilvánosság előtt is hallatta a hangját, *A Hét* c. hetilap *Tett* című mellékletében és a *Kriterion* kiadónál is publikált. (A kör meghatározó tagjai: Biró A. Zoltán, Bodó Júlianna, Gagyi József, Lőrincz D. József, Magyarai Nándor, Magyarai Vincze Emőke, Oláh Sándor, Rostás Zoltán, Turós Endre.)¹⁰⁰ Szintén a nyolcvanas években működött féllegális keretek között a sepsiszentgyörgyi *tudományelméleti kör* Salat Levente vezetésével, helyi értelmiségiek szövegolvasó társaságaként. Egyik kör sem foglalkozott közvetlenül politikai kérdésekkel, de olyan „okoskodó gyülekezetnek” számított, amely már a nyolcvanas évek második felében meghatározta a romániai magyar értelmiségiek nem nyilvános vitáit, majd a '89 utáni tudományos-önismereti közbeszédet.

Csehszlovákiában a Duray Miklós vezette *CSMKJB* egy a felvidéki klubmozgalomban szocializálódott, az egyetemet együtt, a nyolcvanas években végző társaságra épült, amely a prágai ellenzékkel is kapcsolatban volt, de leginkább a budapesti demokratikus ellenzékhez kötődött. A kiadott helyzetjelentéseken és iskolavédő akciókon túl Tóth Károly mint a Madách Könyvkiadó szerkesztője az Új Mindenés Gyűjtemény kapcsán a csehszlovákiai magyar társadalomkutatás programját szervezte, Gyurcsík Iván pedig a CSE-MADOK-ban dolgozott „jogvédőként”. (A kör tagjai: Gyurcsík Iván, Gyurgyík László, Molnár Imre, Németh Zsuzsa, Öllös László, Sándor Eleonóra, Tóth Károly.)

Jugoszláviában hasonló politikai ellenállásról nem beszélhetünk. A Sziveri János vezette *Új Symposion* c. folyóiratnál a vajdasági magyar intézményeket és eliteket kritizáló, a magyarországi változásokra odafigyelő színvonalas szerkesztőség alakult ki. (Tagjai: Sziveri János, Csorba Béla, Juhász Erzsébet, Losonc Alpár, Mák Ferenc.) Az igazi problémát a lap aktualitásokra reagáló irányvétele jelentette

¹⁰⁰ A KAM történetéről és kutatásairól honlapjukon adnak áttekintést www.topnet.ro/wac

a hatalmi viszonyokat elfogadó jugoszláviai magyar kulturális elit számára, amely a hazai és a nemzetközi politikai kritikára reagálva szinte boszorkányüldözés-szerűen verte szét a szerkesztőséget. Ez az ügy, hasonlóan más vajdasági magyar „botrányokhoz”, igazából nem csak a tartalma miatt érdekes, hanem azért is, mert ezek a belső magyar értelmiségi leszámolások mutatják az elit megosztottságát. Ebben az országban kapcsolódott a jól integrált elit leginkább, ha nem is központi (belgrádi) hatalomhoz, de egy meghaladott időszak eszmeiségéhez, a jugoszlavizmushoz. Ennek a magyar elitnek legfontosabb reprezentánsa, Major Nándor a Vajdaság tartományi autonómiájának megszüntetésekor a régió politikai vezetője. Ez a relatív „jó helyzet” és integráltság képezte az alapját az 1989 utáni jugoszláviai magyar kisebbségpolitikai szerveződések megosztottságának és bibói értelemben vett „politikai hiszterizáltságának”.

3. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája (1918–1989)

A budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját az első világháború végétől napjainkig nyolc korszakra osztottam föl: 1. A revíziós jövőkép meghatározta időszak a két világháború között, 1918–1938/40/41. 2. A második világháború alatti többségi nemzetiségpolitika, 1938/40/41–1944. 3. Az eszköztelenség kora, 1944–1948. 4. Az internacionalista automatizmus kora, 1948–1966/68. 5. A kettős kötődés és a kisebbségek híd-szerepének kialakítása, 1968–1978/86. 6. A probléma kezelésének magyarországi intézményesítése, 1978–1989/92. 7. A határon túli magyar intézményrendszer kiépülése, 1989–1996. 8. A magyar–magyar viszony politikai intézményesítése és a kulturális nemzeti intézményrendszer integrálása, 1996 (MÁÉRT) – 2001 (Kedvezménytörvény) utáni időszak.